

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Արապ գրական ժամանակ
ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՆԱՅԵՐԻ
Ժամանակ

8 (47.922)

4-29

ՏՐԳՐԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Արաբ գրական Տրոսր
Խաչատրյանի և Խաչատրյանի
Երկեր

18012

1142

ՀԱՅՊԵՏԿՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ
1962

Հայաստանը, հայ ժողովուրդը և վրաց ու հայ ազգերի բարեկամական փոխհարաբերությունները մշտապես գտնվել են վրաց գրական մտքի կենտրոնում: Սույն գրքում հեղինակը, ուսումնասիրելով ինչպես հրատարակված, այնպես էլ վրաց արխիվային աղբյուրների մի ղզալի մասը, ցույց է տալիս, թե վրաց գրական միտքը որքան բարձր է գնահատել հայ ժողովրդին, ինչպիսի մեծ նշանակություն է տվել հայ և վրաց ազգերի դարավոր բարեկամության ամրապնդմանը, և որքան սիրով են գրողները գովերգել Հայաստանը և նրա չքնաղ բնությունը:

16809

190 P.S

ТИГРАН АРШАМОВИЧ КАРАПЕТЯН
ГРУЗИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ МЫСЛЬ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

(На армянском языке)

Армянское государственное издательство
(Айпетраг), Ереван, 1962

Մի մեծ բան կա՝ էգ ազգերի լավ հարաբերությունն է, որ հիմնված է դարերի պատմության վրա:

Հովհ. Քումանյան

Բացի քաղաքական ու տնտեսական գործոններից, որոնք միացնում են ժողովուրդներին, գոյություն ունի նաև մի անխուսափելի գործոն—արվեստն է ընդհանրապես և գրականությունը մասնավորապես:

Ավ. Խանակյան

Հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամությունը բազմադարյան պատմություն ունի: Այդ հարեվան և հոգեհարազատ ժողովուրդների պատմական միևնույն ճակատագիրը, մոտիկ հարեանությունը և ապրելակերպի նմանությունները նրանց մեջ պատվաստել են միմյանց նկատմամբ սիրո և հարգանքի ամենաազնիվ ղզացմունքներ: Դարեր շարունակ երկու դրկից ժողովուրդներն իրենց պետական անկախությունը պաշտպանելու համար հարկադրված են եղել հարատև ու համառ պայքար մղել հաճախակի իրենց երկրները ներխուժող օ-

տարերկրյա զավթիչների դեմ: Ազատագրական
այդ պայքարի ընթացքում, Հոկտեմբերյան ռե-
լյուցիայի բոցերումն էլ թրծվել ու կոփվել է հայ
և վրաց ժողովուրդների բարեկամությանը, ու որ-
քան հին են նրանց հղբայրական փոխհարաբերու-
թյունները, նույնքան հին է և զրականության մեջ
նրա գտած արտացոլման պատմությունը: Մասնա-
վորապես, վրաց զրականության փայլուն հատկա-
նիշներից մեկը հղել է նաև հայ և վրաց ժողո-
վուրդների քարեկամության գաղափարի պոետա-
կան մարմնավորումը: Վրաց պատմիչներից է
գրողներից շատերն են իրենց ստեղծագործու-
թյուններում ոգեշունչ գովերգել հայ և վրաց ժողո-
վուրդների դարավոր անշահախնդիր բարեկամու-
թյունը, հայ ժողովրդին, հիանալի տողեր են նվի-
րել Հայաստանին ու նրա բնությանը:

1

Երկու դրկից ժողովուրդների բարեկամական
փոխհարաբերությունների մասին բազմաթիվ
փաստեր է արձանագրել պատմագրությունը: Հայ
և վրաց պատմիչները փոխադարձաբար հարուստ
տեղեկություններ են հայտնել հարևան երկրում
տեղի ունեցող պատմական անցքերի մասին: Մաս-
նավորապես, վրաց պատմիչների երկասիրու-
թյուն-

ներում հաճախ ենք հանդիպում նկարագրու-
թյունների՝ նվիրված Հայաստանին և հայությանը, հայ
և վրաց ժողովուրդների բարեկամական փոխհա-
րաբերություններին:

Վրաստանի և վրաց ժողովրդի մասին հայ
պատմական և գեղարվեստական զրականության
մեջ տեղ գտած տեղեկություններին ծանոթ ընթեր-
ցողին անպայման հետաքրքրական կլինի մի հարց,
թե արդյոք ի՞նչ են ասել, գրել վրացիները Հայաս-
տանի և նրա ժողովրդի մասին: Այս առումով հա-
տուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում վրաց
տարեգրությունը՝ «Քարթլիս ցխովրեբա» («Պատ-
մություն վրաց») մատյանը, որ բաղկացած է վրաց
պատմիչների գործերից: «Քարթլիս ցխովրեբա-
յում» զետեղված նյութը բազմակողմանի է: Վրաց
հեղինակները ուշադրության արժանի պատմական,
աշխարհագրական, բանասիրական, հնագիտա-
կան-արվեստագիտական, ազգագրական, լեզվա-
գիտական և այլ բնույթի տեղեկություններ են
հայտնում Հայաստանի և հայերի մասին: Կինո-
ժապավենի նման իրար հաջորդող իրադարձու-
թյունները, որոնց հաղորդակից է անում մեզ
«Քարթլիս ցխովրեբան», մի անգամ ևս ընդգծում
են հայ և վրաց ժողովուրդների բախտակից լինե-
լու փաստը: Բազմաթիվ պատմական դեպքեր
են տալիս երկու հարևան ժողովուրդների հոգեհա-

րազատութիւնը, դժվարին օրերին մեկը մյուսին օգնութեան հասնելը և այլն:

Վրաց պատմիչների հաղորդած տեղեկութիւնները սկսվում են անհիշելի ժամանակներից՝ հայ և վրաց ժողովուրդների դարավոր բարեկամութիւնը սիմվոլացնող Հաոսի և Քարթլոսի եղբայրներ լինելու լեգենդից, որ գալիս է XI դարի վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովելուց և հասնում մինչև անցյալ դարի 20-ական թվականները:

Ուշագրավ է «Քարթլիս ցխովրեբայի» Մարիամ Թագուհու վարիանտում տեղ գտած Թորգոմյանների տոհմին վերաբերող լեգենդը, որ սերունդներին է հասել Լեոնտի Մրովելու միջոցով: Գիտութեան մեջ բազմազան կարծիքներ են հայտնվել Թորգոմյաններ կամ, ինչպես տարածված է՝ Հաոս և Քարթլոս լեգենդի աղբյուրների մասին: Սակայն և ոչ ոք ուշագրութիւն չի դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ վերոհիշյալ լեգենդի սկզբնաղբյուրը կարող է լինել և ժողովուրդը: Անդրկովկասյան ժողովուրդների, մասնավորապես հայ և վրաց ժողովուրդների դարեր տևող սերտ զոյակցութիւնը, պատմական միևնույն ճակատագիրը հնարավոր է, որ հիմք են դարձել Թորգոմյանների լեգենդի ստեղծմանը: Եւ՛ Վինպես, ինչպես, ասենք, Մովսես Խորենացու միջոցով մենք են հասել ժողովրդական բանահյուսութեան մի շարք հուշարձաններ, այդպես էլ հե-

տագա սերունդներին է հասել Հաոսի և Քարթլոսի մասին ժողովրդի կողմից հորինված լեգենդը:

Ըստ այդ լեգենդի՝ կովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի ու վրացիների նախահայրերը՝ Հաոսն և Քարթլոսը եղբայրներ են եղել Վնախ և առաջ հիշատակենք այսպես, — գրել է Մրովելին, — որ հայոց (սոմեխների) և վրաց (քարթվելների), ուսնաց և մովականաց, հերաց և լեզգիների (լեկաց), եգերաց (մեգրելիների) և կովկասյաց՝ սոցա բոլորի հայրը մի էր՝ Թորգոմ (Թորգոմոս) կոչեցյալը»¹: Այնուհետև մի շարք տեղեկութիւններ հայտնելուց հետո վրաց պատմիչը շարունակում է. «Բայց Թորգոմի որդվոց մեջ ութը հայտնի դարձան իբրև քաջարի ու անվանի հսկաներ, որոնց անուններն են. առաջինը կոչվում էր Հայկ (Հաոս), երկրորդը՝ Քարթլոս...» և այլն:

Այստեղ ուշագրավ է Լեոնտի Մրովելու առանձնահատուկ վերաբերմունքը դեպի Հաոսը: Վրաց պատմիչը Թորգոմի որդիներից հատկապես առանձնացնում է հայ ժողովրդին մարմնավորող Հաոսին: Ընթերցողը Մրովելու տողերի մեջ տեսնում է առանձնակի սեր ու ջերմութիւն, մի բան, որ հեղինակը չի ցուցաբերում Հաոսի մյուս եղբայրների նկատմամբ. «Բայց Հայկը (Հաոսը) ամենից հսկան էր, որովհետև նրա նման ոչ ոք չի եղել երբեք

1 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Է. Ա., Երևան, 1934, էջ 143:

ոչ ջրհեղեղից առաջ և ոչ էլ հետո՝ հասակով (բայով), ուժով և արիությունամբ»¹:

Լեոնտի Մրովելու երկասիրությունյան մեջ իր արտացոլումն է գտել կովկասյան ժողովուրդների բախտակից լինելու, նրանց կողմից օտարի լուծը միաժամանակ ու միատեղ կրելու փաստը. «Իսկ ութնեքյան (Թորգոմի ութ որդիները—Տ. Կ.) միասին էին ի ծառայություն ներքոթ հսկայի, որն առաջին արքան էր ամբողջ աշխարհում»²:

Հետաքրքրական է այն հանդամանքը, որ վրաց պատմիչը օտարի տիրապետությունից ազատագրվելու, այդ տիրապետության դեմ պայքարելու մտահղացումը վերագրում է Հաոսին: Ըստ լեգենդի՝ Հաոսն է խորհուրդ տալիս իր եղբայրներին՝ հրաժարվել ներքոթին հարկատու լինելու պարտականությունից և թոթափել ստրկության լուծը. «...մի քանի տարի անց Հայկը (Հաոսը) նույն յոթ հսկաներին, ժողովեց նրանց և ասաց. «Թարձրյալ աստվածը տվեց մեզ ուժ և բազմություն մեր ժողովրդի. այժմ օգնականությամբ արարիչ աստուծո շիններ ասյևս ոչ ոքի ստրուկ և ոչ ոքի չծառայենք, բացի արարիչ աստծուց»: Յոթն հսկաները՝ հավատալով սրան՝ հաստատեցին նրա (Հայկի) մտա-

1 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 2. Ա., Երևան, 1934, էջ 143:

2 Նույն տեղում, էջ 145:

դրությունը, և ուրացան ներքոթին՝ հարկ չտալ և նրան ասյևս»¹:

Ներքոթը չհաշտվելով իրեն հպատակ ժողովուրդների ընդվզման հետ, զորք է հավաքում և արշավում Թորգոմյանների վրա: Ներքոթին դիմադրելու համար Հաոսը դիմում է իր եղբայրներին՝ միահամուռ ուժերով դեմ ելնել ընդդեմ օտարազգի բռնազրավիչների. «Մրանց բոլորին ժողովեց Հայկը (Հաոսը) և կանգնեց Մասիսի ստորոտում: Եվ կրբ մոտեցավ ներքոթը Ատրպատական աշխարհին և կանգնեց այնտեղ, վաթսուն հսկա և՛ նրանց հետ՝ հզոր զորավարներ ուղարկեց Թորգոմյաններին կարգի կանչելու համար: Հենց որ ներքոթի զորավարները մոտեցան, Հայկի (Հաոսի) յոթ հսկաները՝ մեծ զորքով դիմավորեցին նրանց, իսկ Հայկը (Հաոսը) հզորագույն զորքով կանգնեց ետևից՝ թիկունքում»²: Եվ ահա, տեղի է ունենում դեմ դիմաց կանգնած զորքերի ընդհարումը: Լեոնտի Մրովելին էպիկական շնչով է նկարագրում այդ կռիվը, որը սիմվոլացնում է կովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում հայ և վրաց ժողովուրդների դարերի ընթացքում տևող անձնուրաց պայքարն ընդդեմ օտարերկրյա զավթիչների. «Նրանց միջև տեղի ունեցավ սաստիկ պայքար, որ նմանվում էր օդի սաստկու-

1 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 2. Ա., 1934, էջ 145:

2 Նույն տեղում, էջ 146:

թյանը, քանի որ նրանց ոտները փոշին նման էր կուտակված ամպերին, նրանց զրահի փայլատակումը՝ հրկների կայծակին, նրանց բերանի ձայնը՝ որոտման ձայնին, նրանց նետերի բազմութունն ու քարերի ձգումը՝ խիտ կարկուտին, և նրանց արյունահոսությունը՝ կարկուտի առուին:

Իսկ Հայկը (Հաոսը) նույն հսկաների ետևիցն էր կանգնած, բազալներում էր նրանց և մխիթարում ահարկու ձայնով, որ կայծակի ճայթյունին էր նման»¹:

Հաոսի գլխավորությունը վարած մարտը պսակվում է հաղթանակով: Սակայն Նեբրոթը մեծ զորքով նոր արշավանք է կազմակերպում Հաոսի և նրա եղբայրների վրա: Հաոսի զորքը թշնամու համեմատությունը քիչ է լինում: Այդ իսկ պատճառով «նա (Հաոսը) ամրացավ Մասիսի դերբուկներում: Նեբրոթը ցածից մոտեցավ, և էր նա ոտից մինչև գլուխ գինված երկաթով և պղնձով: Նա ելավ մի սարի վրա խոսելու Հայկի (Հաոսի) հետ և պահանջեց նրանից հնազանդություն, որպեսզի իր կամքով զա նրա մոտ: Իսկ Հայկը (Հաոսը) դիմեց իր եղբայրներին. «Ամրացրեք թիկունքս, որ ես զնամ ընդդեմ Նեբրոթին»: Եվ նա զնաց և դեմ առ դեմ մոտեցավ Նեբրոթին, ձգեց նետը, որն անցնելով պղնձե տախտակով՝ խոցեց կուրծքը և դուրս եկավ

¹ Լ. Մելիքեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Զ. Ա., 1934, էջ 146:

քամակից: Ապա Նեբրոթն ընկավ, և նրա բանակը փախուստի դիմեց»¹:

Այստեղ, տվյալ դեպքում, ուշադրավ է ոչ թե նկարագրվող իրադարձությունների իրական կամ ոչ իրական լինելը, այլ վրաց պատմիչի մոտեցումը հայ ժողովրդին մարմնավորող Հաոսին: Լեոնտի Մրովելին, ինչպես տեսնում ենք, բոլոր դեպքերում առաջնությունը տալիս է Հաոսին: Դա պատահական չէ, այլ հայ ժողովրդի նկատմամբ վրաց ժողովրդի և նրա պատմիչի տածած սիրտ յուրահատուկ արտացոլումն է վրաց հին գրականության մեջ: Իսկ թե որքան իրական փաստեր են հաղորդում վրաց պատմիչները Հայաստանի և նրա ժողովրդի մասին, անհնարին է բոլորովին հիշատակել. դա մեզ շատ հեռուն կտաներ: «Քարթլիս ցխովրեբա» մատյանը բազմաթիվ, մեկը մյուսին հաջորդող պատմական տեղեկություններ է հայտնում հայ և վրաց ժողովրդիների բարեկամության, նրանց խաղաղ գոյակցության, տնտեսական և կուլտուրական համագործակցության, Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին: Կանգ առնենք այդ տեղեկություններից մեկ-երկու առավել բնորոշների վրա:

Հայտնի է, որ բացի վերոհիշյալ փոխհարաբերություններից հայերի և վրացիների մեջ գոյու-

¹ Լ. Մելիքեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Զ. Ա., էջ 146:

թյուն է ունեցել նաև գիտական համագործակցություն: Այսպես, օրինակ՝ ըստ Անտոն I կաթողիկոսի հայտնած տեղեկության, պարզվում է, որ սկսած Վախթանգ VI թագավորից Վրաստանում առաջնահերթ խնդիր է եղել վրաց լեզվի քերականության ստեղծման հարցը, որով զբաղվել են շատերը, բայց հաջողություն չեն գտել: Այս գործում ցանկացել է իր ուժերը փորձել նաև Անտոն I կաթողիկոսը, բայց չի համարձակվել: Այդ մտորումներով է տարված եղել կաթողիկոսը, երբ «...մի քանի տարուց հետո, — գրում է նա, — ես հանդիպեցի մի քահանայի, որ ազգով էրմանյան, այսինքրն՝ հռոսյան էր (հայ—Տ. Կ.), ազգանունով Ղայթմազաշվիլի Փիլիպպե»¹: Եվ ահա նրանք իրար հետ խորհրդակցելով մտադրվում են սկսել քերականության ստեղծման գործը, սակայն «ինձ զբաղում էր այն, — շարունակում է կաթողիկոսը, — որ իմ միտքը քերականագիտական կրթություն չէր ստացել, իսկ այն Փիլիպպե քահանան խիստ հմուտ էր քերականական արվեստին, և ապավինելով աստվածային իմաստությանը, Թեյմուրազ թագավորի և նրա որդու հրամանով ձեռնարկեցինք այս գործը:

Նախ Փիլիպպեյն ծանոթացրեց ինձ, թե ի՞նչ է մասունք բանին և ապա քերականության սահման-

1 Լ. Մելիքեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 2. Գ., Երևան, 1955, էջ 99:

ների, տառերի, վանկերի, բառերի էություն հետ, հետագայում մասունք բանի ու նրանց հատկությունների, այսինքն՝ պարագաների հետ, և աստիճանաբար մտքրեց ինձ իմաստության դուռն...

Սակայն ես և այն Փիլիպպեյն միայն հայերեն քերականությամբ չէինք բավականանում, այլ կարգում էինք և լատիներեն քերականություններ ևս... և, հայերենի հետ համեմատելով, նմանապես թարգմանում էինք: Իսկ համաձայնությունը (սինտաքսիս), որ է շարահյուսություն... նույնպես բացատրեց մեզ այն գովելի անձնավորությունը, մեզ կարեկից բարեկամ Փիլիպպեյն...»¹:

Այս հատվածը, որ մենք մեջ բերեցինք համարյա թե ամբողջությամբ, ցույց է տալիս նախ, որ Անտոն I կաթողիկոսը իր «Քերականություն» աշխատասիրությունը գրել է հայ քահանա Փիլիպպե Ղայթմազաշվիլու օգնությամբ և երկրորդ, որ «Քերականության» հեղինակին լատիներեն լեզվի հետ միասին ավելի քան հիմք է ծառայել նաև հայոց լեզվի քերականությունը: Այս բավականաչափ հետաքրքիր փաստը, բացի այլևայլ հանգամանքներից, ցույց է տալիս նաև, որ հայ և վրաց պատմիչները, գրողները, գիտնականները ոչ միայն օգտվել են մեկը մյուսից, այլև երբեմն գործնական, անձնական օգնություն են ցույց տվել միմյանց՝ պատ-

1 Լ. Մելիքեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 2. Գ., Երևան, 1955, էջ 100:

մական այս կամ այն հուշարձանի ստեղծման գործում:

Վրաց պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները մի անգամ ևս ընդգծում են հայ և վրաց ժողովուրդների բախտակից լինելու ճշմարտությունը: Բազմաթիվ փաստեր ցույց են տալիս երկու հարևան ժողովուրդների ղժվարին օրերին մեկը մյուսին օգնության գալը: Քիչ չեն եղել դեպքեր, երբ վրաստանը ապաստան է հանդիսացել թշնամուց հալածված հայության համար: Օրինակ, Պապունա Օրբելիանին հաղորդում է, որ «...Փանա խանն ուժ էր գործադրել Սղնախի մեկիքների նկատմամբ. հայերն այլևս չէին կարողացել դիմանալ. մի ձորի մեկիք Յուսուֆ-Բեկը հարյուր ծուխից բաղկացած խիզաններով տեղահան էր եղել ու, գալով վրաստան, տեղ խնդրել վրաց թագավորներից»¹: Վրացիները նրանց ընդառաջ էին դնացել և սղնախցիներին բնակեցրել Թբիլիսիում:

Վրաց գրականության բազմաթիվ էջեր արտացոլում են վրաստան գաղթած հայերի ապրելակերպը, նրանց եղբայրական փոխհարաբերությունները վրացիների հետ: Հատկապես ուշադրավ են այն փաստերը, որ վրաստանի հայությունը վրաց ժողովրդի հետ ոտքի է կիկել, երբ վրաստանի անկախությանը սպառնացել է թշնամին: Վրաստանի

¹ Լ. Մեխիսեբ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 2. Գ., էջ 144:

հայության և վրաց ժողովրդի բարեկամությունը մարմնավորող հետաշրջիր պատմական դեպք է հաղորդել էգնատաշվիլին, որը կրկնում է նաև Վախուշտի Բագրատիոնը: XVII դարի առաջին տասնամյակում, երբ թաթարները ավերելիս են եղել վրաստանը, պատահում է այսպիսի դեպք. թշնամու բանակը գալիս հասնում է Գորու մոտ գտնվող Գոնս գյուղը: «Երբ որ նրանք հասնում էին այդ տեղ, — գրում է էգնատաշվիլին, — գորեցի մի տերտեր, մեն-մենակ, ոչինչ չզգալով գալիս էր Գորուց: Եվ այս ու այն կողմ նայելով՝ հանկարծ նկատեց, որ Գոնսը և նրա դաշտերը զորքով է լցված: Ապա տերտերը գլխի ընկավ, որ նրանք վրացիներ չէին: Տերտերը զգաց, որ նրանք անօրեններ են և երկիրն ավերողներ: Եվ այն տերտերը շտապ վերադարձավ և վազեց Գորու ուղղությամբ, անցավ Կուրի կամուրջը և հանեց կամրջի բոլոր տախտակները, որ և ջուրը թափեց, և կամուրջը քանդեց»¹: Երբ թըշնամին հասնում է կամրջին և տեսնում այն քանդված, հրաժարվում է Գորու վրա հարձակվելու մըտքից և իր զորքերը ևս քաշում: Այսպիսով հայ տերտերը Գորին փրկում է արյունահեղությունից և ավերածություններից: Ի դեպ նշենք, որ այս փաստը, որպես երկու հարևան ժողովուրդների եղբայ-

¹ Լ. Մեխիսեբ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 2. Գ., էջ 19:

րութեան արտահայտութիւն, ժամանակին իր հող-
վածներէց մեկում օգտագործել է անցյալ դարի
վրաց հայտնի գործիչ, մանկավարժ և գրող Յակոբ
Գոգեբարշվիլին, որի մասին կ'իտուվի հետագայում:

Վրաց գրական հին հուշարձաններից հատուկ
հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Իոանն Բագրա-
տիոնի «Կալմասորա» երկը: Հեղինակն այստեղ իր
դասընկերոջը շրջել է տալիս դանազան վայրեր:
Այդ շրջագայութիւններից մեկի ժամանակ Բագ-
րատիոնի դասընկերը Հաղպատի վանքում հանդի-
պում է Սայաթ-Նովային, և նրանց միջև գրույց է
տեղի ունենում: Գրքում գրի առնված այդ գրույցը
ուշագրավ է այն առումով, որ ցույց է տալիս, թե
ինչպէս հայ մեծ բանաստեղծ-երգիչը վանքում ե-
ղած ժամանակ ողբացել է իր աշխարհիկ կյանքից
հեռանալը:

Սայաթ-Նովային վերաբերող փաստերից հիշա-
տակութեան արժանի է նաև XVIII դարի երկրորդ
կեսի և XIX դարի սկզբների վրաց գրականագետ-
գրիչներից Իովանն Պենտելաշվիլու վկայութիւնը,
որը գրի է առնւել Սայաթ-Նովայի երգերի ինքնա-
ձեռագիր դավթարին կցված մի հիշատակարանում:
Պենտելաշվիլին վկայում է, թե հայ հանճարեղ բա-
նաստեղծը որքան մեծ աշխատանք է թափել իր
գործերը ավելի լիարժեք դարձնելու համար. «Սրա
գրողն (Սայաթ-Նովան—Տ. Կ.) ու այս խաղերի ա-

սողն շատ օր է մթնեցրել ու զիշեր լուսացրել սրանց
ասելումն»¹:

Վերոհիշյալ փաստերին լավատեղյակ լինելու
հանգամանքն է թելադրել հայ մեծանուն բանա-
ստեղծ Հովհ. Թումանյանին գրելու. «Եվ էն երկու
ժողովուրդը, որոնք իրենց պատմութիւնը սկսում
են նրանով, թե Հայկոսը (Հայկ) և Քարթլոսը եղ-
բայրներ էին, մնացել ու մնում են անասան՝
կապված իրենց փոթորկալից պատմական ճակա-
տադրով և մեծագույն հիշատակներով»²:

Այդ «մեծագույն հիշատակների» բանաստեղ-
ծական մարմնավորումը պետք է համարել XIX
դարի առաջին կեսի վրաց դասական գրականու-
թեան ակնավոր ներկայացուցիչ, պոետ Ալեքսան-
դրը Ճավճավաձեի՝ Սևանին նվիրված «Գոգչա» բա-
նաստեղծութիւնը:

Ա. Ճավճավաձեն, ուսուպարսկական պատե-
րազմից հետո լինելով պարսկական զավթիչների
կամայականութիւնների հետևանքով ավերված
Հայաստանում³, տեսնելով հայ ժողովրդի անտա-
նելի դրութիւնը, տխուր գույներով է նկարագրել

1 Լ. Մելիքսե-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և
հայերի մասին, Է. Գ., էջ 148—149:

2 Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, Երե-
վան, 1951, էջ 421:

3 Ալեքսանդր Ճավճավաձեն 1828 թվականին նշանակվել
է Պարսկաստանից արտագրած հայկական նախնական կր-

Հայաստանը: Գոգչա լճի և նրա ափերի պատկեր-
ման միջոցով բանաստեղծը մարմնավորել է ամ-
բողջ հայկական աշխարհի իրական վիճակը: Ա.
Ճավճավաձենն դեղատեսիլ Սևանա լճի ափերին
տեսնում է ավերակներ և ամայություն: Այդ պատ-

ռափարիչ և միաժամանակ կատարել է այդ երկրամասում գրտ-
նըվող զորամասերի հրամանատարի պարտականությունները:
Այլ երիցյանն իր «Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կով-
կասի հայր XIX դարում» (մասն Ա, Քիֆլիս, 1894) գրքում
ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում Ա. Ճավճավաձենի գոր-
ծունեության մասին Հայաստանում: «Պարսից պատերազմը
խանդարեց իշխ. Ճավճավաձենի գրական պարագմունքը,—
գրում է Երիցյանը,— նա դարձավ վրաց պաշտակամ գուեղի
հրամանատար, ստացավ գեներալի աստիճան և Կրասովսկու
գնալուց հետո նշանակվեց «Հայոց աշխարհի» զինվորական
նահանգապետ: Այս պաշտոնում զորքերով գնաց առավ Բա-
յազետը, Ալաշկերտը, մտավ Մուշ և բազմաթիվ հայ ժողո-
վուրդ զաղթեցրեց բերեց Արարատյան աշխարհը» (էջ 354):
Այնուհետև Երիցյանը հաղորդում է այսպիսի մանրամասներ.
Բայազետի նահանգում հայերի ջարդին վերջ տալու համար
Ա. Ճավճավաձենն փոքր ուժերով առաջ է ընթանում Բայազետը
գրավելու. «Նահանգապետ իշխ. Ճավճավաձենն այդ շնչին ուժե-
րով և միայն վստահ բնիկ հայոց օգնության վրա առաջ ըն-
թացավ Բայազետը նվաճելու», և այսպ. «Բայազետի նվաճե-
լուց հետո իշխ. Ճավճավաձենի հրամանով հայոց հեծելազունը
գնաց և առանց արյունահեղության մտավ Գիլգին, ու սիրալիք
ընդունելություն գտավ տեղացի հայերից» (էջ 407): Ա. Ճավ-
ճավաձենի առաջիազացումը կանգնեցնելու համար էրզրումի
սերասրյարը հրամայում է հայերին էրզրումից գաղթեցնել
երկրի խորքերը. «Լսելով այս անողորմ հրամանը, սարսափած

51028

կերը ավելի ցայտուն դարձնելու համար հեղինակը
սկզբում նկարագրում է լիճը.

Գոգչան մի լիճ է լայն ու ընդարձակ, աղմուկով ծովի,
ծրը ալիքներն են ձերմակ փրփուրով ափերին ցրվում,
Երբեմն ջինջ է բյուրեղին նման. երկինքը ծավի
Ու սեզ լեռների կանաչն է այնտեղ պարզ արտացոլում և:

Այդ գեղեցկությունը աղավաղում, ընդհանուր
սպավորությունը փշացնում են լճի ափերին գրտ-
նըվող ավերակները, որոնք հիշեցնում են երբեմնի
շքեղ քաղաքներում իշխող ուրախությունը.

ալաշկերտցի հարյուրավոր հայ զերդաստաններ աղբսեցին
առասց օգնությունը, Մրտանց համակրելով հայոց այդ նեղ
դրությունը, իշխ. Ճավճավաձենն շտապեց ազատել հայերին»
(էջ 408): Բացի հայ ժողովրդին օժանդակող ռազմական զոր-
ծունեությունից, վրաց բանաստեղծը հայությանը օգնել է և
ալլ հարցերում: Օրինակ, Այլ. Երիցյանը գրում է. «Մեկտեմբե-
րի կեսին Բայազետում երևաց ժանտախտը (չումա) և սկսեց
ջարդել թե բնակչաց և թե զորքին»: «Լավ ճանաչելով տեղացի
բնակչաց բնավորությունը,— գրում է մի ռուս հեղինակ,—
իշխ. Ճավճավաձենն աշխատեց ներգործել նախ և առաջ ժողո-
վրդի բարոյական և հոգեկան ուժին վրա և դորանով ավելի
լավ հասավ իր նպատակին, քան թե բարանտիեական խիստ
անկողությունը» (էջ 409): Ինչ խոսք, որ նման դործնակիրպը
պետք է սեր առաջացնի հայ ժողովրդի մեջ զեպի Ա. Ճավ-
ճավաձենն. «Երևանի նահանգում զաղթական հայր,— գրում է
Երիցյանը,— տակավին սիրով հիշում են իշխ. Ալեքսանդր
Ճավճավաձենի բարի անունը...»:

Բացի վերոհիշյալից, պակաս հետաքրքիր չէ հետևյալ

1 «Վրաց գրականության ընտիր էջեր», Երևան, 1961,
էջ 110:

Սակայն ասիքք սևով են պատվում փլատակների՝
Հայոց երբեմնի պես-պես շենքերի սոր փշրանքով,
Որտեղ ծաղկում էր կյանքը փառավոր մեծ քաղաքների,
Իսկ այսօր՝ միայն բվեր ու ալեր երկրնքի ներքո 1:

«Գոգչա» բանաստեղծութիւն մեջ վրաց պոետը
Հայաստանի անցյալի անկախութիւնը, նրա քա-
ղաքներում կերտված հոյակապ շենքերը, ժողովրդի
աշխուժութիւնը և հանգիստ կյանքը հակադրում է
օտարագրի դավթիչների հարձակումների պատճա-
ռով քարերի կույտի վերածված իր տեսած Հայոց
աշխարհին:

Կար մի ժամանակ, երբ քարերն այս սև, այսօր մամուկատ,
Իրար միացած կիր ու շագախով՝ բարձրացել են վեր,
Տերերը նրանց, բախտավոր ու դոհ, հպարտ ու անպարտ՝
Հանգստացել են այս պատերի մեջ ու փառավորվել 2:

Սակայն բանաստեղծի մտապատկերում ստեղծ-
ված Հայաստանի անցյալը տեղի է տալիս, և նա
նորից տեսնում է դառն իրականութիւնը, հայ ժո-
փաստը: Հայաստանի Կենտրոնական արխիվում պահպանվել
է Ա. Ծավաճավաճի գրութիւնը Պասկևիչին (Մ 1595), որից
երևում է, որ Հայաստանում գտնված ժամանակաշրջանում
վրաց բանաստեղծը ոչ միայն շրջել է հայարեակ վայրերում,
ժանութացել հայ գյուղացիների նիստուկացին, այլև ժաջան
նախաձեռնութիւն է հանդես բերել գյուղատնտեսական կույ-
տուրանների (ցորեն, բամբակ, շալտիկ և այլն) լայն տարած-
ման ուղղութիւնում:

1 «Վրաց գրականութիւն ընտիր էջեր», Երևան, 1961,
էջ 111:

2 Նույն տեղում:

դովրդի տխուր ու անելանելի վիճակը և հարազատի
սրտացավութիւնը գրում:

Եվ նրանց վշտին նաև տեսողն է մասնակից դառնում.
Լուսթուն՝ միայն ու ուրբութիւն՝ ոչինչ և ամա՛,
Եվ մարդու սրտում ու աչքերի մեջ ցավն է տեղ բռնում,
Ու կրակածացող մի զգացում է ծնվում ակամա 1:

2

XIX դարի երկրորդ կեսին, բուրժուազիայի զար-
գացման հետ միասին, ստեղծվում են ազգային
անտագոնիզմի նախադրյալներ: Հայ բուրժուա-
զիայի և վրաց ազնվականութիւն մեջ ուժեղ դա-
սակարգային պայքար էր մղվում: Նրանք երկուսն
էլ այդ դասակարգային պայքարը փոխադրում էին
մասսաների մեջ՝ ազգային գույն տալով նրան: Ինչ-
պես վրաց ազնվականութիւն, այնպես էլ հայ բուր-
ժուազիայի գաղափարախոսներն իրենց սեփական
գործը հրամցնելով համաժողովրդական գործի
տեղ, ամեն կերպ աշխատում էին ազգային ատե-
լութիւն սերմանել երկու եղբայրական ազգերի
մեջ: Բայց ժամանակի հայ և վրաց առաջադեմ
գործիչները, որոնք ազդվել էին ռուս ռևոլյուցիոն
դեմոկրատներից և տոգորվել ղեմոկրատական,
հումանիտարական գաղափարներով, դեմ են դուրս
գալիս այդ հակաժողովրդական ազգային պայքարի
հրահրողներին և ամեն կերպ աշխատում ավելի ևս

1 «Վրաց գրականութիւն ընտիր էջեր», Երևան, 1961,
էջ 111:

ամրապնդել հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամությունը:

Դրկից երկու ժողովուրդների փոխհարաբերություններն ավելի զարգացնելու գործում մեծ ջանքեր է թափել ականավոր գրող և հասարակական գործիչ Իլիա Ճավճավաձեն: Նա խորապես հավատացել է մեր ժողովուրդների համերաշխության հաղթանակին: Գիմելով դարեր շարունակ դրկից երկու ազգերին, բանաստեղծը պնդել է, որ հայ և վրաց ժողովուրդներին հասցրած թշնամիների վընասը կարելի է վերացնել միմիայն նրանց փոխադարձ սիրով: Ինքը՝ Ի. Ճավճավաձեն, շատ է սիրել հայ ժողովրդին: Իր հողվածներից մեկում նա գրել է. «Ցանկանում եմ հայերին հաջողություն և հզորություն: Նրանց հզորությունը նույնպես և մեր հզորությունն է»: Ի. Ճավճավաձեն ամենայն համոզականությամբ նշել է, որ «ոչ մի գրականության և հասարակության մեջ նույնիսկ մի օրինակ չեն կարող ցույց տալ, որ վրացին վատ հիշի ամբողջ հայությանը, նրա ինտելիգենցիային, որի վրա հիմնրված է հայության ամբողջ արդարացի հույսը... Մեզ մոտ ու մեր կողմից ամբողջ հայությունը որպես ազգ երբեք ոչ կշտամբվի է և ոչ էլ վատ հիշվել: Ընդհակառակը, օրինակներ շատ կան, որ հայերի լավ գործին պատվով են վերաբերվել վրա-

1 Ի. Ճավճավաձեն նկատի ունի այն հանգամանքը, որ նացիոնալիստները ցանկանալով խարխել հայ և վրաց ժո-

ցիությունն ու նրա ինտելիգենցիան: Այս ապացույցը կարելի է գտնել ինչպես մեր գրականություն, այնպես էլ կյանքի մեջ»:

Ականավոր գրողը, ելնելով ազգերի համագործակցության, նրանց սերտ բարեկամության գաղափարից, այն միտքն է արտահայտել, որ «Հայաստանի անկախ գոյությունն առհավատը չա է վրաստանի նույն տեսակի գոյություն»: Ի. Ճավճավաձեն հայ և վրաց ժողովուրդների միասնության մեջ անհաղթահարելի ուժ է տեսել: Նա իրավացիորեն նրկատել է, որ մի ազգի ուժեղանալը մյուս ազգի ուժեղանալն է նշանակում: «Մենք լավ գիտենք, — գրել է Ի. Ճավճավաձեն, — որ վաղեմի Վրաստանի թուլությունը սկսվեց այն գոթախտ օրից, երբ Հայաստանը (Իբրև պետություն—Տ. Կ.) տապալվեց, մեր այդ երբեմնի անջրպետը հարավից: Մենք հյուսիսից էինք պաշտպանում Հայաստանը և հայերը մեզ՝ հարավից: Այն բանից հետո, երբ Վախթանգ Գորգասալը ապահովեց այն ժամանակվա Վրաստանը հյուսիսից, ամբողջ մեր պատմությունը և հոգան ուղղված էր հարավից Վրաստանի ամրապնդմանը: Նվ բանի դեռ Հայաստանը գոյություն

ընդունելու բարեկամությունը, օգտագործել են գրականության մեջ բացասական գույներով ստեղծված բուրժուազիայի, առևտրական վաշխատական կապիտալի, թավաղ-ազնուորների գրական կերպարները և հայտարարել, թե վրացի գրողը վատ է արտահայտվում հայ ժողովրդի մասին՝ որն է վաշխատուի գրական տիպը ներկայացնելով որպես հայության հավաքական կերպար:

սւներ, թաթարներն առաջին հերթին պետք է անց-
նեին նրա վրայով, որպեսզի ներխուժեին Վրաս-
տան: Այդ իսկ պատճառով մեր ականավոր թագա-
վորները և պետական գործիչները ոչինչ չէին խնա-
յում, որպեսզի կարիքի դեպքում օգնեին հայերին:
Ցավոք սրտի, մեր թագավորներից մի քանիսը չէին
հասկանում՝ որքան կարևոր նշանակութուն ուներ
Վրաստանի համար Հայաստանի գոյութունը: Հա-
յաստանը ընկավ, և հարավից զոները բացվեցին
դեպի Վրաստան թշնամիների ներխուժման հա-
մար»:

Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին հատուկ
սիրով է արտահայտվել նաև վրաց ժողովրդի մեծ
բանաստեղծ Ակակի Մերեթելին: Նա գրել է. «նը-
րանց (հայերին) սիրում եմ և ցանկանում, որ մեր
մեջ այնպիսի հարաբերություն լինի, ինչպես էր
մեր նախնիների օրոք: Ցանկանում եմ, որ սրանից
հետո գոնե ձեռք-ձեռքի տված մի ուղիղ ճամփով
ընթանանք դեպի ապագան, թե չէ իրար հետ թշնա-
մությամբ ոչ մեկս հեռու չենք գնա»:

Ականավոր բանաստեղծը հաճախ է անդրադար-
ձել հայ և վրաց ժողովուրդների փոխհարաբերու-
թյունների հարցին և ինքն անձամբ սիրելով հա-
յությանը, թե՛ իր հրապարակախոսական հոդված-
ներում և թե՛ բանաստեղծություններում արծարծել
է երկու ժողովուրդների եղբայրության ամրապնդ-
ման գաղափարը: 1911 թվականին իր հոդվածներից

մեկում Ա. Մերեթելին գրել է. «Զարմանալի չէ, որ
հայերին էլ, այս մեր քրիստոնյա հարևաններին՝
մեզ հետ միասին մի պատմական թավալում տա-
պակված, սիրեմ և համակրեմ»: Նա միշտ հիացել
է ու խանդավառվել այդ երկու հարևան ազգերի
փառավոր պատմական անցյալով, երբ նրանք
միշտ օգնության են եկել մեկը մյուսին և միահա-
մուռ ուժերով պայքարել ներքին և արտաքին թըշ-
նամիների դեմ: «Մեր նախնիները,— գրել է Մերե-
թելին,— միշտ էլ եղբայրական հարաբերություն-
ներ են ունեցել հայերի հետ... Շատ անգամ է ջըր-
վել Հայաստանի վայրերը նրան կողմնակից և նրա
համար անձնվեր վրացիների արյունով և այս կապն
ապացուցվում էր հայ-վրացական միությամբ»:

Իբրև արևելքի ժողովուրդների պատմությանը
բաշածանոթ գրող՝ Ա. Մերեթելին Հայաստանի
անցյալին լանդադարձել է նաև իր գեղարվեստա-
կան գործերում: Օրինակ՝ «Նաթելա» պոեմում վը-
րաց բանաստեղծը Հյուսիսային Հայաստանի մայ-
րաքաղաք Անիի մասին գրել է.

Ո՛վ իմանա որքան ցավ
Տեսավ Անին անվանի,
Այնտեղ մի տեղ չեք տեսնի,
Որ արևաներկ շինի:
Չնում ամեն թշնամի
Գրոհում էր, արշավում,
Նա էլ խիզախ դիմադրում,
Պայքարում էր ու կոլում:

Մի թշնամին մյուսին
Հաջորդում էր անդադար.
Գալիս էին ու գալիս
Ամբոխները անհամար...

Այնուհետև պոեմի գործողությունը ծավալվում է Անի քաղաքում, ուր մոնղոլական զավթիչների բանասարկությունների և դաժանությունների պատճառով հայության հետ միասին տանջվում են նաև քաղաքի պաշտպաններին օգնության եկած վրացիները:

Սրտառուչ է եղել Ա. Մերեթելիի բարեկամությունը հայ ականավոր դրամատուրգ Գ. Սունդուկյանի հետ¹: Նա տարբեր առիթներով երեք բանաստեղծություն է նվիրել իր սիրելի բարեկամին: 1901 թվականին «Պեպոլի» բեմադրության 30-ամյակի առթիվ Սունդուկյանին է նվիրել իր «Բարեկամիս» բանաստեղծությունը, 1910 թվականին, հայ դրամատուրգի ծննդյան 85-ամյակի կապակ-

¹ Վրաց անվանի բանաստեղծ Ի. Գրիշաշվիլին Ա. Մերեթելիի և Սունդուկյանի շերտ բարեկամության մասին գրել է: «Որպես երկու աղգերին միացնող կամուրջ՝ Ակակին ընդհանրապես մեծ բարեկամ է Սունդուկյանին և նրա տիպերին: Ժամանակին ո՞վ չի տեսել այս երկու մարդկանց նախկին Գոլովինյան պողոտայի վրա թև-թևի աված դրոսներին: Ո՞վ գիտե, քանի՞-բանի անգամ նրանք խոսել են ու նրազել այս երկու ժողովուրդների ճշմարիտ եղբայրական բարեկամության մասին, որը կենսագործվեց միայն մեր օրերում...» («Սով. գրականություն և արվեստ», 1950, № 7, էջ 131):

ցությունամբ Ա. Մերեթելին գրել է «Գ. Ն. Սունդուկյանցին» բանաստեղծությունը և 1912 թվականին՝ «Գաբրիել Սունդուկյանի թաղման օրը» բանաստեղծությունը: Հայ մեծատաղանդ դրամատուրգին ձոնված վերոհիշյալ գործերը տողորված են հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամության ոգով:

Ա. Մերեթելուն խորթ է եղել ազգային խտրականությունը: «Բարեկամիս» բանաստեղծության մեջ վրաց պոետը դիմելով Սունդուկյանին՝ գրում է.

Առանց ազգի խտրության ես
Բարեքեներ եմ մաղթում ներքան,
Ով որ մարդ է ճշմարտապես
Արեգակի լույսի նման¹:

Քաջ գիտակցելով, որ ժողովուրդների սերտ համագործակցություն իրենից մեծ ուժ է ներկայացնում, Մերեթելին նույն բանաստեղծության մեջ հայտարարում է.

Միության և եղբայրության
Ոչ մի բան չեմ դերադասել.
Ուժը սրանց զուգակցության
էն գլխից եմ ասել²:

Այնուհետև Ա. Մերեթելին այն միտքն է հայտնում, որ հայ և վրաց ժողովուրդների վատ փոխհա-

¹ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Գ. Սունդուկյանը և վրաց կլասիկները, «Տեղեկագիր» ԳԱ հասարակագիտության բաժանմունքի, 1950, № 8, էջ 74:

² Նույն տեղում:

րաբերութիւնները կարող են միայն ուրախացնել այդ ազգերի թշնամիներին, քանի որ նրանց նպատակը հենց եղբայրական ժողովուրդների միջև աւելութիւն սերմանելն է:

«Գ. Ն. Սունդուկյանին» բանաստեղծութիւն մեջ Ա. Մերեթիւի իր և հայ դրամատուրգի բարեկամութեամբ մարմնավորել է հայ և վրաց ժողովուրդների հոգեհարազատութեան գաղափարը.

Ես մի վրացի, իսկ դու հայ ես մի,
Բայց մենք երկուսով եղբայր ենք հիմի.
Երկուսս էլ դավակ նույն հողի, ջրի,
Եվ նույն բնութեան և նույն լեռների և:

Ապա բանաստեղծը գտնում է, որ Վրաստանի փարթեամ ու ծաղկուն բնութիւնն է իր երփներանգ գույներով սնել Սունդուկյանի բնածին տաղանդը, նրա ստեղծագործութիւնները², որոնք և անմահութիւն են բերել հայ դրամատուրգին.

Եվ տառապանքիդ հուզումներն անվերջ
Հյուսել ես հըմուտ՝ քո երկերի մեջ.
Ու ժառանգել ես անմահ մի անուն,
Սերունդից սերունդ դարձել միս, արյուն,

1 Ա. Մերեթիւի, Հատընտիր, Երևան, 1940, էջ 74:

2 Նույն միտքն է հայտնել Գ. Սունդուկյանը վրաց բանաստեղծ Ռ. Էրիսթավու գրական գործունեութեան 50-ամյա հորելյանին նվիրված ճաշկերութի ժամանակ. «Այս ևս կհայտնեի մեր ազգի անունից, որ մենք՝ Վրաստանում սնված հայերս, վրաց հողով ենք հասունացած, Վրաստանի փորձանքին և ուրախութեանը մենք միշտ հաղորդակից ենք եղել ու կլինենք» («Կվալիտ», 1895, № 46, էջ 8):

Քաղմաթիվ մարդկանց հույզ ու տենչերին
Միացնում եմ ես բաղձանքները իմ.
Խոնարհում եմ մեծ գործիչի առաջ,
Կըրտասեր եղբոր պէս՝ մեծ եղբոր առաջ և:

Խոր վիշտ է պատճառել Ա. Մերեթիւիին Սունդուկյանի մահը: Այդ է վկայում նրա «Գաբրիել Սունդուկյանցի թաղման օրը» բանաստեղծութիւնը, որի մեջ, սակայն, վրաց պոետը ոչ թե ողբում է իր բարեկամի մահը, այլ տալիս է Սունդուկյան-քաղաքացու, Սունդուկյան-մարդու և նրա ստեղծագործութիւնների խոշոր դերը «տարացեղ աշխարհի», այսինքն՝ Վրաստանի ժողովուրդների լուսավորման գործում: Բիրենք այդ բանաստեղծութիւնն ամբողջութեամբ, քանի որ այն լայն հասարակութեանը հայտնի չէ.

Այսօր հողին են հանձնում
Ուշիմ մարդու սառած դին,—
Որ լույս-շողեր էր սրփռում
Մեր տարացեղ աշխարհին:

Փայփայում էր հրաշագեղ
Իղձեր, տենչեր հուսալի.
Մարդ էր փընտրում ամեն տեղ
Եղբայրական սիրով լի:

Մարդը միայն մարդ լինի,
Բոլորն իրար հավասար,—

1 Ա. Մերեթիւի, Հատընտիր, 1940, էջ 74:

Հեղինակըն անվանի
Քարոզում էր անդադար:

Վրսեմ գործով վայելեց
ժողովրդի սեր, հարգանք.
Հըստակությամբ վաստակեց
Հավերժ քուն ու մեծարանք 1:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ Գ. Սունդուկյանը հայ այն գրողներից է, որոնք սիրվել են վրաց ժողովրդի կողմից, բարձր գնահատվել վրաց գրական-կուլտուրական աշխարհում: Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ Սունդուկյանի ծանոթությունը վրաց գրողների հետ սկսվել է գեռես այն ժամանակ, երբ նա բավականաչափ հեռու է կանգնած եղել գրականությունից: Օրինակ, հայտնի է հետևյալ փաստը. Սունդուկյանին Գերբենդի արքունից ազատելու համար նրա հարազատները և հատկապես մայրը՝ Քինաթինա Սունդուկյանը, հաճախ դիմել է պաշտոնական անձանց միջամտությունը: Այդ անձանց մեջ է եղել նաև վրաց բանաստեղծ Գրիգոր Օրբելիանին, որը այդ ժամանակ վարել է Մերձկասպյան երկրների ղորքերի հրամանատարի և քաղաքացիական մասի պետի պաշտոնը: Գր. Օրբելիանին ընդառաջ գնալով Քինաթինա Սունդուկյանի թախանձանքներին, 1857 թվականի փետրվարի 25-ին հատուկ նամակով դիմում է կով-

1 Լ. Մելիքսեր-Քեկ, Գ. Սունդուկյանը և վրաց կասիկները, «Տեղեկագիր», 1950, № 8, էջ 75—76:

կասի փոխարքայի դիվանատան դիրեկտոր Ալեքսեյ Կրուզենշտերնին, որի մեջ ասված է.

«Ողորմած պարոն Ալեքսեյ Ֆեոդորովիչ,

Իմ Քիֆլիս գտնվելու օրերին, մի քանի անգամ ինձ մոտ է եկել Գերբենդի զինվորական նահանգապետի գրասենյակի ծառայող, տիտուլյար խորհրդական Սունդուկյանցի մայրը և, բացատրելով բազմաթիվ կողմերով ծայրահեղ այն վիճակը, որ նա կրում է նրա որդու Գերբենդ ծառայության արքունի օրվանից, խնդրում էր իմ միջնորդությունը նրան Քիֆլիս փոխադրելու գործում՝ նախկին տեղում ծառայելու համար:

Այդ իսկ պատճառով և անձամբ ճանաչելով Սունդուկյանցին՝ որպես հիանալի երիտասարդի, որը նրա անմիջական պետերի կողմից միշտ երաշխավորվել է գովասանքի արժանի ծառայության և օրինակելի վարքի համար, ես չէի կարող մերժել մոր խնդիրը որդու հարցում իմ մասնակից լինելուն և ցանկանում էի անձամբ հաղորդել Ձեզ ամենախոնարհ խնդիրքս նրա մասին: Բայց զանազան գործեր և հոգսեր, որոնց մեջ ես գտնվում էի իմ Քիֆլիս լինելու ամբողջ ժամանակ, խանգարեցին ինձ:

Այժմ մեկնելով, ես վճռեցի դիմել Ձեզ դրավոր, թախանձագին խնդրելով Սունդուկյանցի բախտում բարյացակամ մասնակցության և նրան Քիֆլիս համապատասխան տեղում ծառայության փոխա-

գրեւոյ մասին, երբ Դուք այդ կգտնեք հնարավոր»¹։

Այս փաստաթղթում, տվյալ դեպքում, հետաքրքրելի է վրաց բանաստեղծի կարծիքը երիտասարդ Սունդուկյանի մասին։ Ընդհանրապես Գրիգոր Օրբելիանին միշտ էլ ջերմ է վերաբերվել Սունդուկյանին, նրա բանաստեղծական բնավորությանը խորթ է եղել գրասենյակային ծառայությունը։ Գ. Օրբելիանին 1858 թվականի ապրիլի 13-ին հետևյալն է գրել Դիմիտրի Զորջաձեին. «Հազիվ խեղճ Սունդուկյանին տեղափոխեցի շինարարական հանձնաժողովի անդամ»²։ Հետագայում, երբ Սունդուկյանը իր դրամատիկական ստեղծագործություններով մեծ դեր է կատարում հայ և վրաց ռեալիստական թատրոնների զարգացման գործում, ավելի սերտ բարեկամություն է ստեղծվում վրաց գրողների և հայ դրամատուրգի միջև³, իսկ վրաց

պարբերական մամուլը հաճախ է անդրադառնում Սունդուկյանի պիեսների բեմադրությունը վրացական բեմում և զրվատում նրա ստեղծագործությունները։

Անցյալ դարի երկրորդ կեսին հայ-վրացական թատերական կապերի ամրապնդման գործում վիթխարի դեր է խաղացել Գ. Սունդուկյանը։ «Նա իր ստեղծագործություններով և հասարակական գործունեությամբ,— գրում է թատերագետ Գ. Բուխնիկաշվիլին,— նշանակալից լուծա մտցրեց եղբայրական հայ և վրաց ժողովուրդների բազմադարյան բարեկամության ընդհանուր պատմության մեջ»⁴։ Գ. Սունդուկյանը երկար ժամանակ եղել է հայ և վրաց բեմերի գործիչներին իրար կապող օղակը, նրանց ստեղծագործական համագործակցության ոգեշնչողն ու կաղմակերպիչը, իսկ նրա դրամատուրգիան մտել է վրաց թատրոնի մեջ, որպես նրա օրգանական մասերից մեկը։ Վրացի հանդիսատեսը միշտ էլ ջերմորեն է բնորոնել հայ մեծ դրամատուրգի կոմեդիաների բեմադրությունները։ Բացատրելով այդ երևույթների պատճառները, Գ. Բուխնիկաշվիլին գրել է. «Պատահական չէ Գարբիել Սունդուկյանի կոմեդիաների փայլուն հաջողությունը վրաց բեմում։ Դա պայմանավորված էր ոչ միայն նրանց գեղարվեստական նշանակալից ար-

1 Լ. Մելիքսեբ-Քեկ, Գ. Սունդուկյանը և վրաց կլասիկները, «Տեղեկագիր», 1950, № 8, էջ 67։

2 Գ. Օրբելիանի, Նամակներ, հ. 2, էջ 238 (վրացերեն)։

3 Հատկապես սերտ, ստեղծագործական բարեկամությամբ են կապված եղել Սունդուկյանը և Ռ. էրիսթավին։ Այդ է վկայում 1880 թվականին «Եվերիա» հանդեսում տպագրված «Պեպոլի» առաջաբանը, որտեղ Սունդուկյանը գրում է. «Տպագրելով վրացերեն այս իմ երկասիրությունը՝ նախ և առաջ պարտք եմ համարում սրտազին շնորհակալությունս հայտնել բանաստեղծ իշխ. Ռափիել էրիսթավիլին, որն եղբայրական օգնություն ցույց տվեց ինձ 1874 թվականին, երբ թարգմանում էի այս երկասիրությունը»։ («Եվերիա», 1880, № 3, էջ 207)։

4 Գ. Բուխնիկաշվիլի, Գարբիել Սունդուկյան, Քրիվսի, 1949, էջ 3 (վրացերեն)։

ժանիքներով, այլև նրանով, որ այդ ստեղծագործություններն ամբողջովին համապատասխանում էին վրաց թատրոնի և դրամատուրգիայի գաղափարական-գեղարվեստական ուղղությունը... Վրաց թատրոնը գնում էր ռեալիզմի, ժողովրդայնության, ժամանակի հասարակական կյանքի քննադատական պատկերման ուղիով: Այդ ուղիով էր ընթանում նաև հայ մեծ դրամատուրգի գործունեությունը:

Գարբրիել Սունդուկյանի դրամատուրգիան իր լեզվով, բովանդակությամբ և գեղարվեստական առանձնահատկություններով մոտ էր վրաց դրամատուրգիային և թատրոնին, քանի որ նրա պիեսներում պատկերված էր վրացական քաղաքի՝ Քրիլիսիի կյանքը:

Սունդուկյանի ստեղծագործությունների ժողովրդայնությունը վրաց բեմում պարզորեն արտահայտում և ընդգծում էր այն եղբայրական փոխհարաբերությունները, որ բազմաթիվ դարերի ընթացքում գոյություն է ունեցել հայ և վրաց ժողովուրդների միջև և որին անկեղծորեն ներգործել է Գարբրիել Սունդուկյանը»¹:

Վրաց հանդիսատեսը Սունդուկյանի ստեղծագործություններին առաջին անգամ ծանոթանում է 1874 թվականին: Նույն թվականին Քուլթախում թատերասերների խումբը բեմադրում է «Պեպոն»:

1 Գ. Բուխնիկաշվիլի, Գարբրիել Սունդուկյան, Քրիլիսի, 1949, էջ 31 (վրացերեն):

Այդ ներկայացման մասին «Իրոեքա» թերթը ընթերցողներին հայտնում է հետևյալը. «Հոկտեմբերի 21-ին Քուլթախում վրաց ներկայացում էր տրվում: Ներկայացրին Սունդուկյանի «Պեպոն» կոմեդիան, թարգմանված հայերենից: Պիեսն ամբողջությամբ լավ անցավ: ...Ով ներկա էր ներկայացմանը, բոլորն էլ լավ կարծիք կազմեցին պիեսայի մասին»¹:

Քրիլիսիում «Պեպոն» առաջին անգամ բեմադրվում է 1875 թվականի նոյեմբերի 27-ին և այնուհետև՝ գեկտեմբերի 15-ին: Ներկայացումը կազմակերպվում է թատերասերների կողմից. Պեպոյի դերը կատարում է Գևորգ Չմշկյանը: Մամուլի հաղորդման համաձայն երկու ներկայացումներն էլ լավ են անցել: «Պեպոյի» առաջին բեմադրության ասթիվ լույս է տեսնում վրաց հայտնի հասարակական դործիչ Մերգել Մեսխիի ընդարձակ հոգովածը: «Հենց սկզբից ասում ենք, — գրում է Մերգել Մեսխին, — որ սրա նման զաղափարական, բեմին բավարարող կոմեդիա մեր հասարակությունը վրաց լեզվով և բեմի վրա դեռ չէր տեսել: Կոմեդիայի արժանիքներին համարյա համընկնում էր խաղացողների կատարումը:

Ներկայացման ժամանակ վրացի թատերասերներից մեկը մյուսին ասաց՝ «որտե՞ղ էին պահված մինչև հիմա այս խաղացողները, որտե՞ղ էր այս

1 «Իրոեքա», 1874, № 448:

կոմեդիան»։ Այնուհետև Մեսխիմ գրում է. «Երկու կողմն էլ (հեղինակը և դերակատարները—Տ. Կ.) իրավացիորեն արժանացան հասարակության համակրությանը և շնորհակալությանը. հեղինակը հիանալի կոմեդիայի համար, իսկ դերակատարները փութաշան և տաղանդավոր ներկայացման համար։ Մեր վերջին խոսքը և ցանկությունը այն կլինի, որ նման խելացի և էսթետիկական հաճույքի որքան հնարավոր է ավելի հաճախ արժանանա մեր հասարակությունը...»¹։ «Պեպոյի» ներկայացումը հայ և վրաց հասարակության մեջ առաջ է բերել աննախընթաց խանդավառություն, ամրապրնդել է երկու ժողովուրդների հղբայրական համագործակցությունը։ «Կվալի» պարբերականը այն միտքն է հայտնել, որ Սունդուկյանի պիեսները «միացրին երկու հարևան ազգերին արվեստի հիման վրա»²։

1876 թվականի հունվարի 15-ին վրաց լեզվով բեմադրվում է «էլի մեկ զոհը»։ Արժանի է հիշատակել, որ այս ներկայացմանը մասնակցել է նաև ականավոր բանաստեղծ Ակակի Մերեթելին։ Այս ներկայացման մասին «Գրոսերայում» կարդում ենք. «Այս վերջին տարիները ընթացքում մեծապատիվ Սունդուկյանը մոզա է դառնում մեր բեմի վրա, առաջին անգամ Քուլախը ծանոթացրեց այդ տա-

1 «Գրոսերա», 1875, № 136, 137։

2 «Կվալի», 1901, № 2։

ղանդավոր հայ դրամատուրգին։ Առաջինն այստեղ խաղացին նրա հրաշալի «Պեպո» կոմեդիան։ Ապա նրա մյուս դրաման՝ «էլի մեկ զոհը», որ երկու անգամ ներկայացրին այնտեղ և հիմա, ինչպես ասում են, նրա երրորդ դրամատուրգիական գործի բեմադրմանն են պատրաստվում։ Թիֆլիսն այս դեպքում Քուլախի հետքերով է գնում, այստեղ էլ վերջերս երկու անգամ ներկայացրին «Պեպոն», իսկ անցյալ հինգշաբթի ներկայացրին «էլի մեկ զոհը»¹։

«Պեպոյին» և «էլի մեկ զոհին» հետևում է «Խաթաբալա» կոմեդիան, որը Քուլախի վրաց բեմի վրա իրար հետևից ներկայացվում է 1877 թվականի ապրիլի 5-ին և 15-ին։ Այս ներկայացման մասին ևս մամուլում դրական կարծիք է հայտնվել. «Չնայած մեզանում վրաց ներկայացումներ այնքան հաճախ չեն լինում, բայց այնուամենայնիվ երկար ժամանակ է շնք հաճախել այնպիսի հիանալի վրաց ներկայացման, ինչպիսին անցյալ երեկո տրրվեց ամառային թատրոնում։ Ներկայացրին պ. Սունդուկյանի «Խաթաբալա» կոմեդիան, թարգմանված հայերենից...»²։

Սունդուկյանի դրամատիկական երկերի և ներանց բեմադրությունների մասին վրաց պարբերական մամուլը բազմաթիվ և բազմազան դրական և երախտագիտություններ լի կարծիքներ է հայտ-

1 «Գրոսերա», 1876, № 6։

2 «Իվերիա», 1877, № 6։

նել, որոնց մեկ առ մեկ թվարկումը մեզ շատ հե-
ռու կտանի և կշեղի մեր առջև դրած խնդրից: Նշենք
միայն, որ հայ դրամատուրգի կամեղիաները վրաց
բեմում հաստատվում են ղեռ այն ժամանակ, երբ
գոյություն ունեին միայն թատերասիրական խում-
բեր: Հետագայում, Քբիլիսիում մշտական վրաց
պրոֆեսիոնալ թատրոնի վերականգնումից հետո,
Սունդուկյանի կամեղիաները պատվավոր տեղ են
դրավում նրա խաղացանկում:

Գ. Սունդուկյանը ինչպես հայ թատրոնում,
այնպես էլ վրաց թատրոնում մեծ դեր է կատարել
իր պիեսների բեմականացման գեղարվեստական
մեկնաբանման գործում: Հաճախ վրաց թատերա-
կան գործիչները Սունդուկյանին հրավիրել են պիե-
սի գաղափարական մեկնաբանման համար: Հայ
դրամատուրգի գեղարվեստական ճաշակը, թատե-
րական արվեստով տարված լինելը, թատրոնի գոր-
ծիչների նկատմամբ ջերմ ու սրտառուլ վերաբեր-
մունք ունենալը, նրա բացառիկ ուժիսյութական
տաղանդը մանրամասն հիշում է վրաց բեմի պար-
ծանք Մակո Սափարովա-Աբաշիձեն. «Մի օր մեզ
հայտնեցին, որ հաջորդ օրը ամբողջ խմբով Սուն-
դուկյանի մոտ ճաշի ենք հրավիրված և այնտեղ
պետք է պիես ընթերցվեր: Որքան հիշում եմ, այդ
պիեսը «Խաթաբալան» էր: Դա 1882 թև 1883 թվա-
կանին էր:

Այն ժամանակվա խմբի կազմը շատ փոքր էր:

Ամբողջ խումբը բաղկացած էր 10—12 մարդուց:
Հիշեմ անունները. պատվարժան Կոտե Ղիփիանի,
Նատալյա Գաբունիա, Վասո Աբաշիձե, Կոտե Մես-
խի, Շիշնիաշվիլի, Մձինարով, Մարիամ Սափարո-
վա, Աղամ Զուրինով, Զալիկի Մաշարելի, Մաշո Ղի-
փիանի, Բ. Կորինթելի, Ավքեսենտի Ցագարելի և
Գրիգորի Ղիփշիձե:

Ասիկո Ցագարելին հուշարար էր: Գրգո Ղիփշի-
ձեն սցենարիտա, իսկ Աղամ Զուրինովը՝ ադմինիս-
տրատոր»¹: Վերը հիշած բոլոր դերասանները հա-
վաքվում են մի տեղ և ճամփա բնկնում դեպի Սո-
լուակ, որտեղ ապրել է Սունդուկյանը: «Հասանք.
հրավիրեցին վերին հարկը: Մեզ ընդառաջ եկավ
ինքը՝ Գաբրիել Սունդուկյանը, հիանալի դեմքով մի
մարդ, ժպտերես, փոքրիկ բեղերով, մի խոսքով՝
հաճոյատես մի տղամարդ:

Նախ հյուրասիրեց՝ բացելով ճաշի հիանալի սե-
ղան:

Երբ վերջացրինք ճաշը, մտանք դահլիճ: Այն-
տեղից հյուրասեր տանտեղը մատնացույց արավ իր
առանձնասենյակը՝ ասելով. «Այս էլ իմ աշխատա-
սենյակը»:

Նստեցինք սեղանի շուրջը: Սկսվեց պիեսի ըն-
թերցումը: Հանդուցյալը դիմում էր յուրաքանչյու-
րիս՝ ասելով. «Ա՛յ, գենացվալի, այս դուք պետք է
խաղաք, լա՛վ ախանջ դրեք»: Իհարկե, մեկ առ մեկ

¹ «Կոմունիստի», 1926, № 9:

բացատրում էր, թե ինչ բնավորություններ են և ինչպիսի տիպեր ենք մենք մարմնավորելու: Երբ ավարտեց ընթերցումը, ցրվեցինք՝ ոգևորված պիեսի բովանդակությամբ: Գարրիելը որոշ տեղ ճանապարհ գցեց մեզ և հրաժեշտին ասաց. «Հապա՛, իմ սիրելի եղբայրներ և քույրեր, հիմա իմ պիեսի բախտը ձեր ձեռքումն է»:

Այնուհետև Սափարովա-Աբաշիձեն նշում է, որ վրաց թատրոնն այն ժամանակ սնվել է Սունդուկյանի պիեսներով. «Հիշում եմ, երբ նեղություն մեզ էինք ընկնում, նրա պիեսներն էին մեզ փրկում: Այս պատվարժան հեղինակի պիեսները մենք համարյա անթերի էինք խաղում և լավ էլ եկամուտ էինք ստանում»¹: Երբ Սունդուկյանի պիեսներն են պատրաստել ներկայացման, շարունակում է պատմել դերասանուհին, հեղինակն առնվազն երկու փորձի ներկա է եղել, թեկուզ տասն անգամ խաղացած լինեին այդ պիեսը: Բոլորին օգնել է, դերասաններից ավելի՝ ինքն է հուզվել, եթե տեսել է նույնիսկ աննշան դերի՝ դերակատարը փոխված, խիստ ուշադրություն է դարձրել և ասել է. «Գինացվալի, զավակներս, այսինչ դերի՝ դերակատարը փոխել եք, եթե կարելի է, դեռ այդ տեղը փորձենք»: Նրա դալը բոլորի մեջ ոգևորություն է առաջ բերել:

«Հիշում եմ, մեկ անգամ «Նաթարայալում» նա-

տալյալի դերը պետք է խաղայի: Նա մտավ իմ գրիմի սենյակը և դիտեց ինձ. դեմքին բավականության ժպիտ փայլեց: Ասաց. «Էլ ի՞նչ ասեմ, զավակս, դո՛ւշկա չան, քանի դեռ դու կենդանի ես, կապրեն և՛ իմ նատալյան, և՛ էփեմիան: Ծիշտ, հոգուդ մեռնեմ, այսօր ինչպե՞ս է ձայնդ»: «Լավ չեմ, Գարրիե՛լ՝ Նիկիտիչ, և չգիտեմ ինչպես կլինի իմ բանը»,— պատասխանեցի ես: «Այ թե ինչ կասեմ: Ցավդ տանեմ, դու հո գիտես որտեղ եմ ես նստած, երգելու ժամանակ ինձ նայիր, թե այսպես նստեմ (և խաչեց ձեռները), երգը չկրկնես, իսկ եթե այսպես ձեռներս դրված լինեն բազկաթոռին, այն ժամանակ չվախենա՛ս, դե՛ս՛ ու դե՛ս, քանի անգամ էլ որ խնդրեն՝ կրկնի՛ր»:

Գրանից հետո հիվանդության պատճառով ես այլևս հանդուցյալին չհանդիպեցի... զուլիս եմ խոնարհում տաղանդավոր գրողի հիշատակի առաջ»¹:

Վրացական թատրոնի վերածնման և դարգացման գործում Գ. Սունդուկյանի կատարած ծառայություններն իր ժամանակին փայլուն կերպով բնորոշել է վրաց թատրոնի անվանի դերասան Կոտե Ղիփիանին՝ հայ դրամատուրգի դրական գործունեության երեսնամյա հոբելյանին կարգացած իր ուղերձում: «Թանկագին Գարրիել Նիկիտիչ,— գրել է Կ. Ղիփիանին,— վրացական թատրոնի պատմու-

¹ «Կոմունիստի», 1926, № 9:

¹ «Կոմունիստի», 1926, № 9:

թյունն ապրեց իր գոյութեան երկու դառը շրջանն Առաջին շրջանը 1850-ական թվերն են, երբ մեր հասարակութեան մեջ հանդես եկավ անմոռաց թավազ Գեորգի էրիսթավին, որը հիմք դրեց վրաց թատրոնին և նրա առաջագիմութեան համար ստեղծեց իր զրամատիկական գործերը: Նույնպիսի մի գործիչ էր Զուրաբ Անտոնովը, որի պիեսներով իր գոյութեան էր պահպանում այն ժամանակվա վերաց թատրոնը: Հետագայում նկատվեց տեղատվութեան: Այլևայլ պատճառներով վրացական մշտական թատրոնը փակվեց, և անողորմ ժամանակը, որը ոչ ոքի չի խնայում, հասարակական ասպարեզից հեռացրեց այդ մարդկանց, և վրացական թատրոնը նիրհեց 25 տարուց ավելի: Բայց նրա գործիչները շարունակում էին խորհել:

Եվ ահա հանդես եկաք Դուք, ու վրացական թատրոնի համար բացվեց մի այլ շրջան: Սկսվեց նոր կյանք: 25 տարվա լեթարգիական քնից հետո եկավ նրա (վրացական թատրոնի) վերածնութեան շրջանը»:

Շարունակելով իր խոսքը, Ղիփիանին ընդգծում է, որ այդ վերածնութեան համար վրաց թատրոնն ամբողջովին պարտական է Սունդուկյանին, քանի որ նա իր զրամատիկական ստեղծագործութեամբ նորից շունչ է տվել, և թատրոնի մարած զարկերակը հնարավորութեամբ է ստացել նոր ուժով բարախելու: «Դուք, որ բարձր եք պահել արվեստի գրո-

շը,— այնուհետև նշել է Ղիփիանին,— որի սովերի ու ծփանքի տակ տվեցիք մեզ բարձրարվեստ ստեղծագործութեան, պոետական վսեմ գործեր (պիեսներ), Դուք ոչ միայն զրամատուրգ եք, այլև բանաստեղծ, բանաստեղծ, որ ստեղծագործում է ոչ թե չափածո և ոչ էլ հանգավոր, այլ մեր կենդանի խոսքով:

Ձեր կերտած տիպերին մենք բոլորս հանդիպում ենք կյանքի ճանապարհին, նրա յուրաքանչյուր քայլափոխին: Նրանց հանդիպում ենք և այժմ, բայց ոչ մեկը մեզանից ուշադրութեամբ չէր դարձնում, մինչև որ Դուք մարմնավորեցիք նրանց Ձեր զրամաներում և կատակերգութեաններում, մինչև որ զրանով մեր աչքերը բաց արիք շրջապատի նկատմամբ... Այդպիսի քանքարով Դուք թարմացրիք մեր հասարակութեանը, և մեզ մոտ երևան եկավ զրամատուրգների, ինքնուրույն հնդիակների, թարգմանիչների և փոխադրիչների մի ամբողջ պլեադա, և այդպիսով Դուք առաջ մղեցիք մեր զրականութեանը: Ձեր շնորհիվ մեզ մոտ առաջ եկավ զերասանների և զերասանուհիների մի ամբողջ պլեադա, Ձեր ստեղծագործութեանները երևան բեքեցին մեզանում տաղանդներ, որոնց մենք մինչ այդ չէինք ճանաչում:

Այո, Դուք բանաստեղծ եք, քանի որ մեր ամենօրյա գորշ, շահամոլական կյանքից բարձրացրիք այնպիսի տիպեր, որոնք երբեք չեն նսեմանա, ո-

րոնց Գուք անմահութիւն տվիք: Մի՞թե կարող են մոռացվել Ձեր Չամբախովի, Օսեփի, Զիմզիմովի, Պեպոյի, Կակուլու, Գիբոյի, էփեմիայի, Օսկան Պետրովիչի, Իսայիի, Գեորգի Մասիսյանցի և Մարգարիտի տիպերը:

Վրացական բեմն այսօր տոնում է Ձեր բեղմնավոր գործունեության 30-ամյակը: Այսօր լրանում է 30 տարին այն օրվանից, ինչ լույս է տեսել Ձեր հուշակավոր «Պեպոն», որ այս գիշեր խաղացինք և որի մեջ 30 տարի առաջ ես խաղացի նույն Գիբոյի դերը, ինչ որ այսօր:

Որպես վրացական թատրոնի ավագագույն գործիչ, ես մեծ ուրախությամբ շնորհավորում եմ այսօրվա տոնը: Մենք, հարազատ թատրոնի գործիչներս, աճել և դաստիարակվել ենք Ձեր պիեսներով: Մենք տարված ենք արվեստի Ձեր տիպերով: Մենք ոգեշնչված ենք Ձեր ստեղծագործությամբ, և ինչքան էլ Ձեր աշակերտներն ենք մենք, այնքան ավելի մեծ սիրով ենք դիմավորում Ձեր այսօրվա հոբելյանը... Թույլ տվեք հրախտապարտ աշակերտին՝ որդիական սիրո զգացմունքով հասարակության առաջ ողջագուրել և համբուրել Ձեզ, անզուգական ղեկավար և խորհրդատու¹:

1901 թվականին, «Պեպոյի» երեսնամյակի առ-

¹ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1950, № 7, էջ 122—123: Ի. Գրիշաշվիլու «Սովետականը վրաց բեմի վրա» հոդվածից:

թիվ, Գ. Սունդուկյանը հանդիպում է ունենում վրացի բանվորների հետ, որոնք դրամատուրգի պատվին բեմադրում են նրա անմահ «Պեպոն»: Ներկայացումից հետո բանվորները սրտագին ողջունում են հեղինակին և ճանապարհում երգերով ու ջերմ բացականչություններով: Հետաքրքրական է բանվորական դելեգացիայի ելույթը Քրիլիսիի վրացական թատրոնում կազմակերպված Սունդուկյանի մեծարանքի երեկոյում: «Մեծապատիվ պ-րն Գարբիել, Այս նշանակալից օրվա՝ Ձեր «Պեպոյի» երեսնամյակի լրացման առթիվ թույլ տվեք ժողովրդական բեմի սիրողներին արտահայտել մեր խորին համակրանքը և շնորհակալություն հայտնել ժողովրդական բեմի առաջ Ձեր մեծ ծառայությունների համար... Ձեր բարձր միտքը, գեղարվեստական տաղանդը և կյանքի խոր ճանաչողությունը Ձեզ հնարավորություն են տալիս ճշմարտացի և կենդանի պատկերել ժողովրդի հոգին ու սիրտը. Ձեր կերտած կերպարները կենդանանում են մեր աչքի առաջ: Գուք սրտով ժողովրդին բարօրություն ցանկացաք. այդ կարող էր անել միայն այն մարդը, ով ժողովրդի հոգան ու ցավն իրենն է համարել, ով նրա տանջանքով է տանջվել և խանդավառությամբ ձրգտել նրա լավագույն օրվան...»¹:

Վրաց պարբերական մամուլի էջերում արտա-

¹ «Իվերիա», 1901, № 94:

ցովել է հայ և վրաց թատերական գործիչների սերտ, եղբայրական համագործակցութեան մի այլ փաստ ևս, որը կարելի է ասել եզակի է տարբեր ժողովուրդների թատրոնների պատմութեան մեջ: Երկու ազգերի թատերական գործիչները միշտ ձգտել են գտնել հայ և վրաց թատրոնների մերձեցման և ստեղծագործական փոխհարաբերութունների ուղիներ: Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ փաստը: XIX դարի 60-ական թվականներին Քրիլիսիում գործող հայկական և վրացական թատերախմբերը հատուկ շենքեր շունեին: Դժվարութուններով և այն էլ հազվագեպ ներկայացումներ են տրվել Քրիլիսիի պետական թատրոնում, բայց այդ թատրոնն էլ հրդեհի հետևանքով այրվել է 1874 թվականին: Դրանից հետո վրաց և հայկական ներկայացումներ տրվել են Քրիլիսիի ակումբներում, ամառային այգիներում, ուսումնարաններում և մասնավոր տներում, քանի որ վրաց և հայ թատրոնների համար առանձին-առանձին շենքեր կառուցել հնարավոր չէր, վրաց թատերական գործիչները մտահղանում են հայ և վրաց թատերախմբերի համար միասնական ուժերով կառուցել մի ընդհանուր թատրոն: Այս մասին առաջին անգամ 1869 թվականին գրում է «Դրոբեա» թերթը. «Ձարմանային այս է՝ խաղացողներ կան, հանդիսատես շատ կա, բայց խաղատեղ չունենք... Մի՞թե մենք՝ վրացիներս ու հայերս չենք կարող մի թատրոն

պահել: Մի՞թե մեր մեջ չի գտնվի մի այնպիսի մարդ, որ այս արժեքավոր գործը հաջողեցնի... Վայել չէ, որ Քրիլիսիի նման մեծ քաղաքն, այսքան ժողովուրդը թատրոն չունենա»¹:

«Դրոբեան» հետագայում ավելի հանգամանորեն է անդրադանում հայ-վրացական թատերական շենքի կառուցման և նրանում մշտական խումբերի ախտատելու հարցին: «Մի քանի խոսք վրաց թատրոնի կազմակերպման մասին» հոդվածում «Դրոբեան» խոսում է այն մասին, որ հայ և վրաց թատրոնները արդեն բավականաչափ հանդիսատես ունեն. «Վրաց ներկայացմանը, որին ես ներկա էի, — գրում է հոդվածագիրը, — այնքան ժողովուրդ եկավ, որ տեղ չկար, շատերը հետ վերադարձան...»: Քրիլիսիի թատրոնը, երբ հայկական ներկայացում էր գնում, նույնպես լիքն էր ժողովրդով. «Հետևապես, — շարունակում է հոդվածագիրը, — պարտավոր ենք հոգավ մեր ժողովրդի համար թատրոն կառուցելու մասին, որը, ինչպես երևում է, այս րանի կարիքը շատ է զգում...»: Այնուհետև միտք է հայտնվում վրաց և հայ թատրոնների համար մի ընդհանուր շենք կառուցելու մասին. «Թատրոնը պետք է լինի երկու ժողովուրդների՝ վրացիներինն ու հայերինը... Մենք և հայերը եղբայրներ ենք... եթե երկու ժողովուրդներն ի-

1 «Դրոբեա», 1869, № 19:

րար օգնեն, թատրոնի կառուցումը կհեշտանա»¹:

Նույն թվականի վերջերին «Դրոներա» թերթը նորից է անդրադառնում այդ հարցին: Թերթը հրապարակում է, որ իբր թե Թբիլիսիի հայ թատերական գործիչների որոշմամբ հին հայկական սեմինարիայի շենքը վերակառուցվելու է թատրոնի: «Մենք խմացանք,— կարդում ենք թերթում,— որ թատրոնի կազմակերպիչները մեծ հաճույքով ընկերակցում են վրացիների հետ նոր թատրոնի ստեղծման գործում և համաձայն են կառուցել միասնական թատրոն, եթե վրացիներն էլ իրենց կողմից հենց սկզբից մասնակցեն այս գործին... Հետևապես հիմա մեր հասարակայնությունից է կախված ցույց տալ իրեն և օգնել թատրոնի հիմնադրմանը հենց սկզբից: Այն մասին, որ թատրոնը օգտակար գործ է, բավականաչափ ասված է մեր գրականություն մեջ: Մենք միայն պնդում ենք, որ հասարակական թատրոնը նաև ցանկալի է այն պատճառով, որ մոտեցնում է մեզ (վրացիներին և հայերին) միմյանց և, բացի դրանից, կասկածից դուրս է, որ կօգնի մեր աղքատ գրականության զարգացմանը»²:

1 «Դրոներա», 1869, № 22:

2 «Դրոներա», 1869, № 49:

«Դրոներա» թերթը ոչ միայն պրոպագանդել է վրաց և հայ թատրոնների համար մի ընդհանուր շենքի կառուցման հարցը, այլև նա օգտավետ է համարել երկու ազգերի թատրոնների միասնական աշխատանքը, այն է՝ կազմակերպվի մի ամբողջական խումբ և այդ խմբի ներկայացումները տարվեն մի ընդհանուր ծրագրով: Թերթի խմբագիր Սերգեյ Մեսխին իր «Թբիլիսիի ժամանցի վայրերը և վրաց թատրոնը» հոդվածում լայնորեն շոշափել է հայ և վրաց աշխատավորության համար նման թատրոնի հիմնադրման կարևորությունը և գրել է. «Մեր հասարակ ժողովրդին (հայերին և վրացիներին—Տ. Կ.) այժմ միայն մի Օրթաճալայի այգի է մնացել, որտեղ ազատորեն կարող է տարվել Կախեթի գինով և, բացի դրանից, հազարից մեկը կլինի, որ կվերցնի թատրոնի տոմս և կզնա դիտելու իտալական օպերան... Մի խոսքով, մեր հասարակ բանվորը, եթե չհաշվենք պանդոկները, ուրիշ ժամանցի վայր չունի և ով գիտե հետազայում երբ կունենա...»¹:

Կասկածից դուրս է, որ եթե հաջողվեր իրականացնել հայ և վրաց թատերախմբերի համար ընդհանուր թատրոն կառուցելու մտահղացումը, ապա դա բավականաչափ կխթաներ եղբայրական ժողովուրդների թատրոնների ստեղծագործական համա-

1 «Դրոներա», 1872, № 28:

գործակցութիւնը¹, է՛լ ավելի կբարձրացնեն նրանց արվեստը: Սակայն թե՛ վրացի և թե՛ հայ բուրժուազիան հրաժարվում է թատրոնի համար բանալ իր քսակը, և լավ մտահղացումը մնում է լուկ մտահղացում:

Ինչպես տեսնում ենք, վրաց պարբերական մամուլում արտահայտված հայ և վրաց միասնական թատրոնի ստեղծման գաղափարն առիթ է հանդիսացել խոսելու նաև երկու գրկից ժողովուրդների բարեկամութիւն, սերտ համագործակցութիւն մասին: Եվ այդ առիթը միակը չէ: Երբ թերթում ենք վրաց մամուլը, նկատում ենք, որ վրաց առաջադեմ ժողնալիսաները և խմբագիրները ուշադրութիւնով հետեւելով օրվա իրադարձութիւններին՝ գրի են առել այն բոլոր դեպքերը, որոնք եղել են հայ և վրաց ազգերի սերտ փոխհարաբերութիւնների հետևանք:

Հայ և վրաց գրողների, առաջադեմ գործիչների պայքարը՝ հանուն երկու ազգերի համերաշխու-

թիւն, բարեկամութիւն է՛լ ավելի ամրապնդման՝ անհետևանք չի անցնում: Հայերին և վրացիներին միմյանց հետ ավելի մոտեցնելու, ծանոթացնելու համար, սկսած անցյալ դարի 70-ական թվականներից, պարբերական մամուլում, փոխադարձաբար, ավելի լայնորեն են լուսարանվում հարևան ազգի կյանքը և գրական-կուլտուրական երևույթները, սկսում են հաճախակի թարգմանել միմյանց: Մասնավորապես վրաց պարբերական մամուլում հաճախ լույս են տեսնում հայ գրողների մի շարք գործեր, տեղեկութիւններ նրանց մասին: Այսպես, օրինակ. վրացական մամուլում բարձր է գնահատվել Բաֆֆին ու նրա կատարած դերը հայ գրականութիւն մեջ: Բաֆֆու կյանքի և նրա գրական գործունեութիւն մասին հատկապես շատ է խոսվել «Իվերիա» պարբերականում, որը լույս էր տեսնում Իլիա Ճավճավաձեի խմբագրութիւնով: Արտահայտելով վրաց ժողովրդի խոր վիշտը հայ վիպասանի մահւան առթիւ, «Իվերիան» մի շարք խմբա-

1 Հայ և վրաց թատրոնների նկատմամբ «Գրոտերայի» ցուցաբերած սրտացավ վերաբերմունքը հուշել է շատ հայ հասարակական գործիչների: Քրիլիսիի հայկական թատերախմբի ղեկավար, մեծ դերասան և թատերական խոշոր գործիչ Գևորգ Չմշկյանը «Գրոտերայի» հորեկանական երեկոյում ասել է. «Որպես հայ բեմի ներկայացուցիչ և որպես մեկը, որը ծառայել է նաև վրաց բեմին, խնդրում եմ թույլ տաք շնորհակալութիւն հայտնել «Գրոտերային», որի տասնամյակն եք տոնում այսօր. շնորհակալութիւն եմ հայտնում այն մասնակցութիւն համար, որ նա միշտ ունեցել է, երբ խոսք է բացվել հայ-վրացական

բեմի ստեղծման մասին»: Բացի Չմշկյանից, այդ երեկոյին ներկա են լինում նաև Գրիգոր Արծրունին, Աբգար Հովհաննիսյանը, Գաբրիել Սունդուկյանը և ուրիշներ: Սունդուկյանը իր խոսքում շոշափում է հայ և վրաց արվեստի զարգացման հարցը: Երբ բարենաշնթուկ է հայերի և վրացիների բարեկամութիւն կենացը, Աբ. Հովհաննիսյանը հայ ազգի կողմից հիանալի խոսք է արտասանում և վերջում ասում է. «Այս մեր բարեկամութիւն մեջ ուժ կա, ճիշտ է, դեռ փոքր, բայց այնպիսի, որ հետագայում կմեծանա» («Գրոտերա», 1876, № 24):

գրական հոգւածներ է տպագրել, որոնցից մեկում կարգում ենք. «Հայ գրականութիւնը կորցրեց մի պատվական, աղնիվ ու հանճարեղ գրող: Հանգուցյալ Բաֆֆին, որի իսկական ազգանունն էր Հակոբ Մելիք-Հակոբյան, մեծ ծառայութիւն է մատուցել հայերին իր գրական գործունեութեամբ: Նա վերաբնակվեց Պարսկաստանից. նա ապաստան գրտավ ալատեղ՝ Թրիխսիում, ալատեղ գործեց իր սիրելի ազգի համար, ալատեղ վախճանվեց ու թաղվեց: Այսօր ամբողջ հայ ազգը սգում է ալատեղ անժամանակ վախճանված գրողին, որն իր կյանքում շատ անգամ է հնչեցրել իր շնորհալի ազգու խոսքը և որը շատ անգամ է շարժել իր հայրենակիցների սիրտը, բարձրագուն զգացմունք ու միտք ներշնչելով: Այս տեսակ մարդուն ազգը զժվար է մոռանում, որովհետև մարդն իր սրտում կրում էր իր ազգի վիշտը և ուրախութիւնը»¹:

Նույն խմբագրականում անց է կացվում այն միտքը, որ Բաֆֆին իր ստեղծագործութիւնների և հայ ժողովրդին մատուցած ծառայութիւնների համար միշտ կհիշվի իր ազգի կողմից և նրա հիշատակը վառ կմնա հայ ժողովրդի սրտում. «Մարդ երկու անուն պետք է ունենա, — ասում է վրացին, — մեկն ալատեղ է մնում, մյուսն իր հետ է տանում: Դու ալդ երկուսն էլ ունեիր, և քո հայրենակիցները քեզ հետ հեռացող անվան հետ միասին ճամփեցին

ձեռագործ, ձեռքով շինած անցողական պսակներ, իսկ մյուսը՝ նորը, ալատեղ մնացողը հյուսեցին իրենց սրտի հետ անձեռագործ պսակով, որը ոչ անցնում է և ոչ թառամում: Ի՞նչն է ալա, եթե ոչ անմահութիւնը»: Բաֆֆու անմահութեան մասին նույն միտքն է հայտնել «Իվերիան» իր հետևյալ համարներից մեկում. «Երեկ չէ անցյալ օրը (Բաֆֆու թաղման օրը — Տ. Կ.) մեզ ապացուցեց, որ քեզ նման մարդը մահով էլ չի մեռնում, ընդհակառակը, դու հաղթեցիր անհաղթ մահին, դու մեռցիր մահը, որովհետև քո ջանքն ու աշխատանքն անձեռագործ հիշատակ թողեց ամեն մի աղնիվ հայի սրտում և ալդ սրտում երկար կպահվի քո անունը, ինչպես մարգարիտը ծովում»¹:

Ահա ալատեղ սրտառուլ տողերով է զնահատվել հայ վիպասանը վրաց պարբերականի էջերում: Պակաս սրտառուլ չէ նաև «Իվերիայի» հաղորդած տեղեկութիւնները Բաֆֆու կյանքի և գործունեութեան մասին, որը, վրաց ընթերցողին ծանոթացնելով Բաֆֆու կյանքի անցած ուղու հետ, միաժամանակ նպատակ ունի ցույց տալու, թե ինչպես նա ծանր գրկանքներ կրելով հանդերձ, կարողացել է ստեղծել գեղարվեստական խոշոր արժանիքներ ունեցող երկեր: «1860 թվականին, — գրում է «Իվերիան», — վախճանվեց Բաֆֆու հայրը, և կյանքում անփորձ գրողը ընկավ ծանր աղքատութեան ու նե-

¹ «Իվերիա», 1888, № 88:

¹ «Իվերիա», 1888, № 90:

գության մեջ: Հանգուցյալ գրողը մեծ հաճույքով էր հիշում այն օրերը, երբ քաղցած լուսացնում էր Հավլաբարում ունեցած իր ցուրտ սենյակում: Նա մի ձեռքով եռոտանի սեղանն էր բռնում, իսկ մյուս ձեռքով ստեղծում էր այն մեծ գրքերի նյութերը, որոնցից շատերը գեոևս մնում են անտիպ: Այդ ժամանակ հանգուցյալը ավելի շատ էր նեղվում աղքատությունից: Ինքը պարծանքով էր պատմում այն մասին, թե ինչպես վախենում էր, որ իրեն որևէ մեկը չտեսնի, ուստի ամբողջ օրը նստում էր քաղցած և սպասում մթնելուն, որպեսզի գուրս գա և հացթուխից հինգ գրոշի հաց գնի:

Մի անգամ նա հրավիրված էր Արծրունու մոտ ժողովի (խոսքը վերաբերում է 1871 թվականին հրավիրած ժողովին), որտեղ նյութեր էին քննում և ծրագիր կազմում Գր. Արծրունու խմբագրությամբ հրատարակվելիք «Մշակ» թերթի համար: Ահա այդ ժողովին ներկա լինելու համար գալիս է Բաֆֆին: Հավլաբարի վայրէջքում գուրս բնկավ նրա կոշիկի ներբանը: Հանգուցյալը կոշիկի ներբանը թելով կապեց և այս ձևով ամբողջ երեկոն այնպես անդիպցրեց պր. Արծրունու մոտ, որ ոչ ոք չնկատեց: Չորս-հինգ ժամվա ընթացքում ավոտի վրա նստած էր, ինչպես վրան կպած: Վախենում էր, որ կոշիկը որևէ մեկը տեսնի և իր շքավորությունն ու նեղությունը հայտնաբերվի»¹:

¹ «Իվերիա», 1888, № 88:

Նախքան Հովհ. Թումանյանի և Ավ. Իսահակյանի հանդես գալը, Գ. Սունդուկյանից հետո: Վրաստանում ամենից ավելի սիրելի են Բաֆֆուն: Հայ վիպասանի ստեղծագործությունները վրաց ընթերցասեր հասարակայնության մեջ լայն ժողովրդականություն վայելելով հանդերձ¹, միաժամանակ առիթ են հանդիսացել վրաց առաջադեմ մտածողների համար՝ խոսելու հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամությունն ավելի ամրապնդելու, փոխադարձաբար իրար օգնելու և գրական-կուլտուրական կապերը առավել ևս ընդլայնելու մասին: Այսպես, օրինակ, վրացերենի թարգմանված «Խենթ» վեպի հրատարակումը լայն արձագանք է գտնում վրացական պարբերական մամուլում: Այդ առթիվ ընդարձակ գրախոսական է տրվում նաև «Իվերիայում», որտեղ գրախոսողը բար-

¹ Մինչև «Խենթի» թարգմանությունը, վրացերենի են: թարգմանվել նաև Բաֆֆու մի շարք այլ գործեր ևս. «Դրոեբա» թերթում տպագրվել է նրա «Աերբայազն Ալեքսանդրի կյանքը Պարսկաստանում» ակնարկը (1872. № 28), Այնուհետև 1891 թվականին մի գրքովիով Դավիթ Տեր-Դավթյանցի թարգմանությամբ և նրա կողմից կազմված համառոտ կենսագրականով, վրաց լեզվով լույս են տեսնում Բաֆֆու երեք պատմվածքները: «Մի բանի պատմվածքներ» խորագրեր կրող այս ժողովածուում տեղ են գտել «Սովը», «Անրախտ Հոփսիմե» և «Սպանդանոց» գործերը: Վրացերենի են թարգմանվել նաև «Ֆիրզուխի», «Անմեղ դուհ», «Բիրի-Շարարանի», «Մինն այսպես, մյուսն այնպես», «Տնփեսա», «Խաղ-փուշ» և այլ երկեր:

ձեր գնահատելով «հենթի» գեղարվեստական ար-
ժանիքները, նրանում թուրքական հարստահարիչ-
ների դեմ տարած հայ ժողովրդի ազատագրական
պայքարի վարպետ պատկերումը, միաժամանակ
կանգ է առնում գրականության միջոցով հարևան
ժողովրդին ավելի մոտիկից ճանաչելու հարցի
վրա: «Ամոթ է մեզ համար,— գրում է գրախոսա-
կանի հեղինակը,— որ այսքան մոտ հարևան ազ-
գին, ինչպիսին են հայերը, մենք չենք ճանաչում,
ծանոթ չենք հատկապես նրանց գրականությանը,
որ չի կարող հետաքրքիր չլինել: Մեզ ներելի է, եթե
եվրոպական որևէ գրականության ծանոթ չլինենք
կամ չհետաքրքրվենք, իսկ հայ գրականությունը ոչ
միայն պետք է հետաքրքրի մեզ և ծանոթ պետք է
լինենք նրան, այլև անհրաժեշտ է, որ մենք ուսում-
նասիրենք այն, ինչպես և հայերը՝ վրացականը:
Վրացիների և հայերի շահերն այնպես են զոդված
իրար հետ, որ մտքով կույրն անգամ չի կարող բա-
ցասել այս հանգամանքը: Ուրեմն անհրաժեշտ է
փոխադարձ հարաբերությունների ուժեղացում»¹:
Այնուհետև գրախոսողը շնորհակալություն է հայտ-
նում թարգմանչին և հուսադրվում, որ «հենթից»
հետո վրաց հասարակայնությունը Բ. Եվանզուլո-
վի միջոցով կձանոթանա «Դավիթ-Քեկին» և այլ

¹ «Իվերիա», 1903, № 172:

երկերի¹, որի շնորհիվ նա կհամարվի վրաց թարգ-
մանիչների մեջ ամենալավը և կվայելի վրաց ըն-
թերցասեր հասարակության հարգանքը:

Պակաս ուշադրավ չէ հետևյալ փաստը: 1892
թվականին մահանում է Գրիգոր Արծրունին: Վրաց
հասարակայնությունը մեծ վշտով է նշում հայ կուլ-
տուրայի գործիչի մահը: Նշանավոր գրող Գիորգի
Մերեթևին Արծրունու թաղման իր հրաժեշտի խոս-
քում ընդգծում է հանգուցյալի ծառայությունները
հայերի և վրացիների եղբայրական փոխհարաբե-
րությունների ամրացման գործում: Այդ մասին
«Իվերիան» գրում է. «Պարոն Մերեթևին վրացի-
րեն ասագ, որ հանգուցյալը սրտանց կողմնակից
էր վրացիների և հայերի միությունը, քանի որ եր-
կու ազգերն էլ առանձին-առանձին թույլ են, իսկ

¹ 1902 թվականին «Մոսմրե» ամսագրում սկսվում է
տպագրվել Բաֆու ժեներալ վեպը, որն առանձին գրքով լույս
է տեսնում 1903 թվականին: Վրացերեն հրատարակված ժեներ-
թիս առաջարկում թարգմանիչը գրում է, որ «իմ կարծիքով,
իրար հետ ծանոթանալու ամենալավ միջոցը մեկս մյուսի գրա-
կանությանը փոխադարձ ծառայելն է»: Այնուհետև Բ. Եվան-
զուլովը իր պատրաստակալություն է հայտնում այդ գործին
անձնավիրաբար ծառայելու մասին և ավելացնում, որ ինքը հա-
յերենից վրացերենի է թարգմանելու մի շարք երկեր, որոնց
թվում «նաև մի մեծ պատմական վեպ «Դավիթ-Քեկ» անունով,
որտեղ հեղինակը (Բաֆուին) խոսել է նաև Վրաստանի մասին
և լավ նկարագրել այն ժամանակվա (XVIII դարի առաջին
կես) ազնվականության կյանքը»: Բայց «Դավիթ-Քեկը» ան-
հայտ պատճառներով չթարգմանվեց:

միասին մեծ ուժ են ներկայացնում: Այդ պատճառով այս աճյունի առաջ խոսք տանք միմյանց, որ այստեղ պատկած հարգանքի արժանի մարդու պատգամը շենք մոռանա: Ժողովուրդը երկարատև «ամեն»-ներով և «կեցցե-կեցցե»-ներով արտահայտեց իր համակրանքը բոլոր ճառախոսների և առանձնապես Արասխանյանի և Ծերեթեթու նկատմամբ»¹:

Այսպես, հասարակական-կուլտուրական երկվույթների բազմաթիվ միջոցառումների անցել են հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման նշանաբանով: Բերենք մի օրինակ ևս. 1908 թվականի հունվար ամսին նշվում է Թրիլիսիի հայկական թատրոնի 50-ամյա հոբելյանը: Հունվարի 27-ին Գ. Սունդուկյանի պատվավոր նախագահությամբ տեղի ունեցած հայ դրամատիկական ընկերության տոնական նիստում, հայ թատրոնի գործիչներին՝ Գ. Սունդուկյանի, Գ. Չմշկյանի, Տեր-Դավթյանի, Սիրանուշի և Հրաչյայի հետ միասին,

1 «Իվերիա», 1892, № 277: Այստեղ արժե հիշատակել, որ երբ մահանում է Գիորգի Ծերեթեթուն, նրա թաղման ժամանակ հայ ազգի անունից կարեկցական խոսք է արտասանում «Մշակ» թերթի խմբագիր Ա. Քալանթարը: Վրաց պարբերականը նշում է, որ մահախոսական ասողը հիշատակելով հանգուցյալի հասարակությանը մատուցած ծառայությունները, առանձնապես ընդգծել է Ծերեթեթու այն համոզմունքը, որ «կուլտուրական կյանքի առաջխաղացման համար անհրաժեշտ է Կովկասի բոլոր ազգությունների համերաշխ համագործակցու-

ընկերության պատվավոր անդամներ են ընտրվում վ. Արաշիձեն և Ա. Սումբաթյանը: Հետևյալ օրը արվում է տոնական ներկայացում, որին վրաց թատրոնի և դրամատիկական ընկերության կողմից ներկա են լինում Ն. Գարունիան և Ն. էրիսխավին: Գահլիճը ծափահարություններով է ընդունում Ն. էրիսխավին՝ հայ և վրաց ժողովուրդների հղբարական փոխհարաբերությունների անկեղծ զգացմունքով ներծծված ողջունի խոսքը: Ն. էրիսխավին ասում է. «Այսօր հիսուն տարի է, ինչ հայ թատրոնը անվեհերաբար ծառայում է հայրենի բեմին և ժողովրդին: Կեսդարյա անխոնջ գործունեությունը հասարակական բնագավառում հիշատակության արժանի է և ամբողջ հայ ժողովրդի համար պանծալի: Բայց առանձնապես հիշատակության արժանի է բեմական գործունեությունը այնպիսի հանդամանքներում դրված ազգերի համար, ինչպիսիք ենք մենք՝ վրացիներս և հայերս: Անարգարացի մոտեցումը մեր երկու հարևան ազգերի նկատմամբ զգալ տվեց, թե ինչ ղժբախտություն է ներկայաց-

թյուն, այդ թվում նաև հայերի ու վրացիների»: Ա. Քալանթարը, — շարունակում է «Կվալի» հանդեսը, — ասաց, որ «Հանգուցյալի երկարամյա գործունեության ընթացքում այս գծերը մշտապես մնացել են նրա էության մեջ... Նա իր անունը դրեց այնպիսի պատվարժան դեմքերի թվում, որոնք զանազան ազգությունների միջև փորձում էին խաղաղություն ստեղծել և կոչ էին անում դեպի համերաշխություն» («Կվալի», 1900, № 4, էջ 57):

նում ժողովրդի համար, երբ հալածում են նրա լեզուն և ժողովրդին: Այդ գրութան մեջ գտնվող ժողովրդին միմիայն մխիթարում է հարազատ բեմը և այդ բեմն է առաջնորդում նրա զարգացմանը ու ամրապնդում հոգում լավագույն ապագային հասնելու հույսը: Բնմբ ոչ միայն կյանքի հայելին է, այլ նաև լավագույն կամուրջ է ժողովրդի մեջ կուլտուրա, լուսավորություն և ինքնադիտակցություն ներմուծելու համար: Ահա, այսպիսի պատվարժան նպատակի է ծառայել հայկական թատրոնը այս հիսուն տարիների ընթացքում և չնայած այն բանին, որ նրան հանդիպել է տատասկավոր ուղի և բազմաթիվ դժվարություններ, բայց հաղթահարել է այդ բոլորը և արժանավայել կերպով կատարել իր իսկական պարտքը ու հայրենի բեմը հասցրել բարձր զարգացման...»¹:

Հանդիսավոր երեկոն անց է կենում ուս, հայ և վրացի ժողովուրդների բարեկամության նշանաբանով: Հայ դրամատիկական ընկերության ներկայացուցիչը շնորհակալություն հայտնելով ուս և վրացի բարեկամներին, նշում է հայ թատրոնի կողմից անցած բարդ, դժվարություններով լի ուղին և ընդգծում, որ այդ խոշորագույնների հաղթահարման գործում հայ թատրոնի մշակները միայնակ չեն եղել: Ընդհանրապես Ձեզ հետ ձեռք-ձեռքի են տվել, ընկեր ուսներ և վրացիներ: Դուք մեզ հետ միասին տարել եք

ցուրտն ու սովը, մեզ հետ միասին լաց եք եղել: մեզ հետ միասին կոչ եք արել, կենաց և մահու կոնիվ եք մղել աշխարհի մութ ուժերի դեմ...»¹:

1911 թվականի մայիս ամսին նշվում է հայականավոր դրող Ա. Ծիրվանզադեի գրական գործունեության 30-ամյակը: Հորելյարը բազմաթիվ ողջունի ուղերձներ է ստանում տարբեր հասարակական-կուլտուրական կազմակերպությունների կողմից, որոնց թվում նաև վրացական «Սասալխո գազեթի» («Ժողովրդական թերթ») պարբերականի և Ֆիլհարմոնիայի կողմից: Մենք այստեղ բերում ենք երկու ուղերձն էլ, որովհետև նրանք գեոևս չեն հրապարակվել և գտնվում են Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարանում: Ահա վրացական Ֆիլհարմոնիայի ընկերության ուղերձը.

«Մեծարգո, փառապանծ երկրի որդի Ծիրվանզադե.

Քբիլիսիի վրացական Ֆիլհարմոնիայի ընկերությունը մեծ համակրանքով և հիացմունքով նը-

¹ «Տարեգրություն 1907—1908 թթ.», Հայ դրամատիկական ընկերության ժողովածու

Հետադրական է նշել, որ նույնպիսի բարեկամական մթնոլորտում է անցել Քբիլիսիի վրաց թատրոնի վերականգնման 50-ամյակին նվիրված տոնակատարությունը 1900 թվականի հունվարի 2-ին: «Իվերիան» նշում է, որ տոնակատարության ժամանակ ավագ բազմաթիվ շնորհավորանքներից ամենից ուշագրավը եղել են հայ գործիչների ողջունի խոսքերը: Կարգացվել է «Աղբյուր» և «Տարագ» ամսագրերի ուղերձը:

շում է ընդհանուրի համար հիշատակութեան արժանի օրը և մյուսների հետ մեկտեղ պարտավորված է զգում անձամբ արտահայտելու իր խոր հարգանքը»։ Այնուհետև ընդգծելով բարձր առաջադեմ գաղափարներով ներթմուլած կուլտուրայի դերը ժողովրդին դաստիարակելու, լուսավորելու գործում, ուղերձում ասվում է. «Արվեստի ներկայացուցիչը, որ բնագավառին էլ պատկանելիս լինի նա՛ պոեզիայի, երաժշտության, նկարչության, ճարտարապետության, քանդակագործության և ուրիշ նման գիտելիքների, պատկանում է աշխարհին։ Նա բացառապես չի պատկանում մի որևէ ազգության, բայց բոլորի համար թանկագին է։ Նկատի ունենալով այս բոլորը Քրիստի վրաց ֆիլհարմոնիայի ընկերությունը օրհնում է Ձեր 30 տարվա տատակներով ծածկված շատ ծանր ուղին, բայց արգասավոր գործունեությունը, որի ընթացքում որպես քարածայռ անհողողդ եք մնացել և պատվով ծառայել եք մեկ անգամ բնորած Ձեր նպատակին։

ձր, որտեղ ասված էր. «Շատ հարգելի վրաց դրամատիկական ընկերությանը «Աղբյուրի» և «Տարալի» խմբագրությունը շերտորեն, եղբայրաբար օրհնում է այսօրվա տոնը—արվեստի տաճարի հիմնամյա զոյություն առթիվ։ Այդ կես դարվա ընթացքում ով կարող է թվել, թե որքան զրկանքներ, տանջանքներ եք կրել, որ կարողացել եք պահպանել այն տաճարը, որը գեղեցկություն է ծնում, լավ իղեալներ է առաջացնում, քարացած հոգիներ է փափկացնում և ճաշակ ու զղացմունք է ստեղծում։ Թող երկար տարիներ ամուր մնա գեղեցկության

Ցանկանում ենք առաջիկայում Ձեզ երկարակեցություն և բազմաթիվ տարիներ»¹։

«Սախալխո գազեթի» խմբագրության ուղերձում ասված է.

«Մեծարգո հոբելյար.

«Սախալխո գազեթի» խմբագրությունը սրտազին համակրանքով միանում է իր հարեան հայ հասարակայնության այսօրվա հոբելյանական հանդեսին։

Թող այս հոբելյանական տոնակատարությունը արժանի կերպով գնահատի հայրենի ասպարեզում գործող քուրմին և նրան հարգանք մատուցելով, միանա համաշխարհային արվեստին և համերաշխության գաղափարին ու ճշմարիտ սիրով հատուցի իր հայրենիքի վրա լուսավորության ջահ բարձրացնող արվեստի անձնազոհին»²։

տաճարը՝ մեր սիրելի եղբայրական վրացիների ինքնագիտակցության ամրապնդման սյունը»։ Այնուհետև ողջունի խոսք է ասում հայկական թատրոնի ղեկաւանների ներկայացուցիչը. «Կես դար է անցել թատրոնի հիմնադրման օրից,— ասում է նա (մեզ շահողվեց պարզել ողջունողի ով լինելը—Տ. Կ.),— և հիմա հասարակությունը աստիճանաբար հասկանում է իր նախնիների մտքի ճշտությունը, հասկանում է սեփականություն» կոմեդիայի միտքը, որ ամրացնում է միասնությունը։ Այնտեղ, որտեղ առաջին տեղը տրվում է միասնությանը, սե-

1 Հաչկ. ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան.

Երվանդազի ֆոնդ։

2 Նույն տեղում։

Ինչպես տեսնում ենք, հայ և վրաց ժողովուրդների համերաշխության գաղափարը միշտ էլ եղել է վրաց առաջագեծ գործիչների ուշադրության կենտրոնում: Այդ նպատակին իր զգալի լուսան է ներգրել նաև հայտնի հասարակական գործիչ, գրող և մանկավարժ Յակոբ Գոգեբաշվիլին: Նա նույնպես Իլիա Ճավճավաձեի և Ակակի Մերեթեիի հետ միասին կրթություն մտքաբերել է նացիոնալիստների դեմ: Գոգեբաշվիլին հանդես է եկել մի շարք հրապարակախոսական հոդվածներով («Քարթլինա», «Ինչ էինք երեկ» և այլն) և ապացուցել, որ երկու եղբայրակից ժողովուրդների միջև նացիոնալիզմի թույն սերմանող գաղափարախոսներն ամեն ինչ ներկայացնում են կեղծ ու մտացածին ձևով: «Անտագոնիզմ, փոխադարձ ատելություն, — ահա տերմիններ, որոնցով բնորոշվում է հայերի և վրացիների փոխհարաբերությունները՝ հակառակ հաղարավոր փաստերի, որոնք խիստ հակասում են նման կեղծ պնդման», — գրել է Գոգեբաշվիլին: Երկու եղ-

րին, մենք հավատացած ենք, որ ամեն ցանկություն, ամեն մի բարի գործ կպսակվի հաջողությամբ: Մենք, այս նուրբ տաճարի ծառայողներ, հայ բնի դերասաններ, տեսնում ենք ինչպիսին են Ձեր հաջողությունները թատրոնի բնագավառում: Ուրեմն թույլ տվեք մեզ Ձեր տոնակատարությանը մասնակցել խորին համակրանքով, թույլ տվեք նմանվել Ձեզ այս գործունեության բնագավառում, թույլ տվեք մենք էլ այս տաճարում լսենք համերաշխության և միասնության խոսք: Չնայած այսօր երկու ազգերն էլ ունեն ազգային բեմ, բայց խորապես հավա-

բայրակից ժողովուրդների նկատմամբ նման հայացքներ ունենալը Գոգեբաշվիլին անվանում է վայրենի, վնասակար, համարում է նախապաշարմունք, թյուրիմացություն, մի կողմից տգիտության արդյունք, մյուս կողմից՝ շարամտություն: Այդ բամբասանքից խորապես վայրացած, Գոգեբաշվիլին պատմական փաստերով ապացուցում է, որ այդ ազգությունների միջև ոչ միայն անտագոնիզմ չի եղել ու չկա, այլև նրանց մեջ «գոյություն ունի ամենամտուր, ամենասրտակից եղբայրական փոխհարաբերություններ»:

Ոչնչացնելու համար վրաց ազգայինների այն թյուր պնդումը, որ իբր թե՛ Վրաստանում ապրող հայությունը նեղ օրերին՝ արտաքին թշնամիների հարձակման ժամանակ, վրաց ժողովրդի հետ միասին ոտքի չի կանգնել պաշտպանելու Վրաստանը, Գոգեբաշվիլին պատմական փաստերով ապացուցում է հակառակը: Օրինակ, նա հիշատակում է, ինչպես վերը նշվեց, XVIII դարի վրաց պատմիչ էզնատաշվիլու կողմից գրի առնված հայ քահանայի անձնազոհությունը 1709 թվականին Գորի քա-

տացած եմ, որ նրանց ուզին լիքն է տատակներով, առաջիկայում բազմաթիվ դժվարություններ են սպասվում և այդ իսկ պատճառով, հղբայրներ, ձեռք-ձեռքի տված անցնենք այդ խոշրեղոտները, ոչնչացնենք այդ տատակները, որպեսզի հարյուրամյակի տոնակատարության ժամանակ հարթ ու պայծառ ուղի ստեղծենք դեպի այս հիանալի տաճարը, որպեսզի ապա-

ղաքը օսմանյան հրոսակախմբերի ավերածութիւններին փրկելու գործում և ապացուցում, որ Վրաստանի հայ բնակչութիւնը վրաց ժողովրդի հետ միասին միշտ էլ անձնուրաց կովի է ելել և Վրաստանը պաշտպանել թշնամիների ոտնձգութիւններին:

Գոգեբաշվիլին պնդել է, որ ընայած լեզվի և դավանանքի տարրերութիւնը, հայերը և վրացիները «ըստ իրենց ծագման՝ մոտ, բարեկամ ազգութիւններ են և ըստ ամբողջ կենցաղային կերտվածքի զարմանալի նմանութիւն ունեն»: Բացի դրանից, «երկու ժողովուրդների պատմական ճակատագիրը եղել է այնպիսին, որը պետք է ուժեղ կերպով օժանդակեր եղբայրութիւն և միութիւն ամրապնդմանը նրանց միջև»: Ինչու՞մ է կայանում պատմական ճակատագրի՝ ընդհանրութիւնն ըստ Գոգեբաշվիլու. երկու ժողովուրդներն էլ ընդունելով քրիստոնեութիւնը՝ դասնում են քրիստոնեական քաղաքակրթութիւն կրողները և տարածողները Փոքր Ասիայի հյուսիսային մասում: Շուտով երկու ժողովուրդները ենթարկվում են բազմաթիվ այլա-

զա սերունդը անարգել կերպով լսի ճշմարիտ խոսք: Վերջացնելով մեր անկեղծ շնորհավորանքը, ցանկանում ենք վրաց թատրոնին բարգավաճում և լավագույն ապագա: Այսպես, սիրելի եղբայրներ, միաձայն բացականչենք. կեցցե՛ մեր եղբայրակից վրացիները, կեցցե՛ նրանց կողմից ստեղծած ազգային թատրոնը («Իվերիա», 1900, № 2):

դավան թշնամիների կատաղի հարձակման: Օտարազգի զավթիչները տեսնելով, որ անհնարին է զբրկել հայերին և վրացիներին նրանց ազգութիւնից և կրոնից, ձգտում են բնաջնջել այդ ժողովուրդներին: Ընդհանուր վտանգը միացնում է հայերին ու վրացիներին, և նրանք միասնաբար պաշտպանում են իրենց ազգութիւնը, կրոնը և գոյութիւնը: Պատմական այս էքսկուրսից հետո Յա. Գոգեբաշվիլին գրել է. «Պարտք եմ համարում հիշեցնելու, որ հայերի և վրացիների, հնում երբեմնի ունեցած մի դավանանքի ու համեքաշխութիւն շնորհիվ և՛ Հայաստանը, և՛ Վրաստանը հզոր էին ու անվիճելի: Հետագայում Հայաստանի կործանումն ու Վրաստանի թուլանալը հետևանք էին այն անմիտ, անախորժ տարաձայնութիւնների և կռիւլների, որ սերմանեցին երկու ազգերի հոգեորականութիւնը եկեղեցիների անջատման ժամանակ»: Վրաց գրողը երկու ժողովուրդների հասարակական գործիչներին կոչ է արել և խորհուրդ տվել պատշաճ եզրակացութիւններ հանել անցյալի դասերից: «Այսօր,— գրել է Գոգեբաշվիլին,— վրացիների և հայերի միջև ազգային, տոհմական, տնտեսական հողի վրա տարաձայնութիւն սրումը կործանիչ ազդեցութիւն կունենա երկու ժողովուրդների համար, ինչպես այդ տեղի ունեցավ անցյալում կրոնական կռիւլների ժամանակ»:

Յակոբ Գոգեբաշվիլու սիրտը լի էր բարիդրա-

ցիական զգացմունքներով դեպի հայ ազգը, նա բուռն կերպով տենչացել է, որ հարեան հայ ժողովուրդը ազատ ու ապահով աճի ու զարգանա: Պատահական չէ այն կտակը, որ թողել է Գոգեբաշվիլին. նա իր կարողության մի մասը կտակել է վրաց ազգին, իսկ մյուսը՝ հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների կուլտուրական կարիքների համար:

3

Վրաց առաջադեմ գրողների և դեմոկրատ գործիչների տրադիցիաները՝ տարբեր ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի և վրացիների միջև բարեկամական փոխհարաբերությունները զարգացնելու գործում, իրենց պարարտ հողը գտան Անդրկովկասում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո: Կոմունիստական պարտիայի լենինյան ազդային քաղաքականության շնորհիվ ավելի ամրապլանցվեց հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամությունը: Ինչպես մեր մեծ Միության բոլոր գրողները, այնպես էլ Սովետական Վրաստանի գրողները և արվեստի գործիչները, ոգեշնչված ժողովուրդների բարեկամության՝ այդ իսկական բանաստեղծական թեմայով, իրենց լուսան են մտցնում բազմազգ Սովետական Միության հիմքերի հիմք հանդիսացող ժողովուրդների բարեկամությունն առավել ևս ամրապնդելու գործում: Սովետական վրաց

գրականության ինչպես խոշորագույն գրողները, այնպես էլ երիտասարդ ներկայացուցիչները, շարունակելով իրենց դեմոկրատ նախնիների լավագույն տրադիցիաները, ավելի հաճախակի են անդրադառնում հայ և վրաց ժողովուրդների եղբայրական համագործակցության գեղարվեստական նկարագրությանը: Վրաց գրողները պատկերում են սովետական կարգերի օրոք ծաղկած Հայաստանը, նրա շքնաղ բնությունը, իր պայծառ ապագան կերտող հայ ժողովրդին: Կարելի է առանց վարանման ասել, որ վրաց մամուլում և գրողների աշխարհում համարյա առանց բացառության արձագանք է զբտել հայ ժողովրդի համար նվիրական համարվող ամեն մի իրադարձություն՝ լինի դա Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման տարեդարձ կամ հայ գրողների կյանքին ու գրական գործունեությանը նվիրված հոբելյան և կամ այլ տոնակատարություն:

Սովետական Վրաստանի կուլտուրայի գործիչները, այդ թվում նաև գրողները հատուկ սիրով ու հարգանքով են խոսել հայ ժողովրդի հանճարեղ բանաստեղծ, ժողովուրդների բարեկամության գրողական կիր Հովհ. Թումանյանի մասին: Ահա թե ինչ է գրել 1924 թվականին «Թեատրի դա ցիսովրերա» («Թատրոն և կյանք») պարբերականի հոդվածագիրը.

«Ռուսթավելու պողոտայով անցնելիս երբեմն

ձեզ կհանդիպեի մի ծերունի, որն ակամա գրավում էր ձեր ուշադրությունը:

Անկարելի է, որ դուք մոտովն անցնեիք ու նրան չնկատեիք. նրա ամբողջ արտաքինը, հաղթանդամ մարմինը, դեմքի արտահայտությունը շափազանց գրավիչ էր իր ազնվությամբ:

Քաղաքավարի, կրթված, մաքուր, դեպի ամենքը լի սիրով և ազնվությամբ. ահա թե ինչ կարող էիք կարդալ նրա աչքերում, ահա թե ինչ էր վկայում նրա դեմքի ամեն մի մասը:

Այսօր Ռուսթավելու պողոտան որբացած է. նրան այլևս չի զարդարում այն մեծ ու ազնիվ հրոշակավոր ծերունին, և մենք ամենքս զգում ենք այդ որբությունը, այդ մեծ կորուստը:

Ո՞վ էր այդ ծերունին:

Հովհաննես Թումանյանը»¹:

Այնուհետև հողվածագիրքը, տալով Հովհ. Թումանյանի կյանքի ու գրական գործունեության բնութագիրքը, շարունակում է. «Թումանյանն իր աշխատավոր ժողովրդի հոգացողն էր, նրա տենչերի արտահայտիչը, նրա իղձերի երգիչը, նրա վշտերի սփոփիչը և միևնույն ժամանակ ոչ պակաս սիրելի նաև մեզ համար, որովհետև նա սիրեց Վրաստանը, ինչպես իր երկրորդ հայրենիքը: Վրաստանի արևը, գեղեցկությունը և լավ զգացմունքները հյուսված են նրա բանաստեղծության մեջ.

Ելենք՝ տեսով ու ճանաչով,
Ընկեր, ախպեր, մեր ու քուր՝
Մեր քյամանչով, ուրախ կանչով
Գնանք դեպ կյանքն ընդհանուր:

Այս էր Հովհ. Թումանյանի տենչանքը. վրացիները և հայերը, Վրաստանը և Հայաստանը, երկուսն էլ նրա համար թանկագին էին: Նա ուզում էր այս երկու ազգերի միջև ստեղծել մի ընդհանուր եղբայրական բարեկամություն և համերաշխություն, որին նա նվիրված էր և որի անկեղծ քարոզիչն էր:

Հովհ. Թումանյանը լուսաբացի ավետաբերն էր, աշխատավոր ժողովրդի պայծառ առավոտյան Տարիելն էր: Իր ամբողջ էությունը նա ձգտում էր ու երզում այս պայծառ առավոտը, որովհետև նա աշխատավոր ժողովրդի ազատագրման ոգեշունչ քարոզիչն էր»¹:

Զբմոռվյալ, հարազատի անկեղծությամբ ու անմիջականությամբ գրված սույն տողերը վրա: պարբերականը տպագրել է Հովհ. Թումանյանի մահվան առաջին տարեդարձի կապակցությամբ:

Խոր վիշտ է պատճառել վրաց ժողովրդին Թումանյանի մահը: «Հայ ականավոր բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի Մոսկվայում վախճանվելու լուրը ծանր տպավորություն գործեց բանվորների, գյուղացիների և աշխատավորական կազմա-

¹ «Թեատրի դա ցխովրեբա», 1924, № 17:

¹ «Թեատրի դա ցխովրեբա», 1924, № 17:

կերպությունների վրա»¹, — գրել է «Կոմունիստի»
թերթը:

Հովհ. Թումանյանի մահը ծանր տպավորություն
է գործել նաև բանաստեղծ Իոսեբ Գրիշաշվիլու
վրա: Նա հայ պոետի մահվան առթիվ գրած «Վը-
րաստանի բարեկամին» բանաստեղծության մեջ
արտահայտելով իր ծանր վիշտը, այդ մեծ կորուս-
տի մասին գրել է.

Հերբըդ ճերմակ էր, հասակըդ սակայն
Արմավենու պես վեր ու սլացիկ.
Խլից մեղանից մահը դժնակամ
Քո արևաշունչ կյանքը դեղեցիկ:

Արցունքն աչքերիս չի՞ էլ ջամաքում,
Ի՞նչ խոսք ասեմ ես, սփոփեմ որի՞ն.
Արդյոք, խորտակված սիրո աշխարհքում
Կա՞ մարդ, որ զգա իմ ցավը խորին:

Գնո՞ւմ ես... Ահա՛ անցյալը քեզ հետ,
Սակայն ոչ թե հին փառքը տանելով.
Երկինքն ամպերով ահա լուսավետ—
Կթաղցրանա քո լույսը ժպիտներով²:

Հետաքրքրական է Գրիշաշվիլու հուշերն այս
բանաստեղծության վերջին տան մտահղացման
մասին. «...Գրական աշխատանքի շուրջը զրույցից
հետո Հովհաննեսը հայտնեց, «ցանկանում եմ եր-
կար ժամանակվա իդձս իրագործել, ցանկանում

¹ «Կոմունիստի», 1923, № 69:

² Ի. Գրիշաշվիլի, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1956,
էջ 86:

եմ թարգմանել Հոմերոսին, Ֆիրդուսուն և Ռուսթա-
վելուն, մասնավորապես հավանում եմ «Վեփիսիս
տղաոսանին» և, եթե հիվանդությունս չխանգա-
րեց, մտածում եմ այս մեծ աշխատանքին ձեռնար-
կել գարնանից»:

Այլևս հնարավորություն չունեցավ:

Երբ լսեցի նրա մահը, անմիջապես հիշեցի այն
երեք պոետներին, և այդ առթիվ իմ գրած բանաս-
տեղծությունն այսպես վերջացրի.

Կրացվի ծոցը անդրիբիմյան,
Կթևքվի արևն հասկից ավելի,
Եվ քեզ կողջունե փունջն երրորդության,—
Ֆիրդուսին, Հոմերն ու Ռուսթավելին և:

Իր սերը Թումանյանի նկատմամբ Գրիշաշվիլին
արտահայտել է հայ բանաստեղծից կատարած
բարձրորակ թարգմանություններով, որոնց շնոր-
հիվ Թումանյանը դարձավ վրաց ժողովրդի սիրե-
լին: 1924 թվականին Գրիշաշվիլու թարգմանու-
թյամբ առաջին անգամ լույս է տեսնում Հովհ.
Թումանյանի «Ընտիր երկերը»: Իր թարգմանու-
թյունների առթիվ վրաց բանաստեղծը գրել է. «Իմ
նպատակն էր հանգուցյալի հիշատակը հավերժաց-
նելու համար տված խոստումս պարզերես կատա-
րելը (մի անգամ զրույցի ժամանակ ես և Թուման-
յանը իրար խոստացանք թարգմանել մեր երկերը):

¹ Ի. Գրիշաշվիլի, Հիշողությունների մի էջ, «Պրոլե-
տար», 1938, № 67:

Ես ցանկանում էի Հովհ. Թումանյանին, Վրաստանի ամենալավ բարեկամին, վրաց ժողովրդին ներկայացնեի իր իսկական պատկերով...

Էլ չեմք կարող մտնել նրա ընտանիքը բացձակատ և ոչ էլ նրա կենաց բաժակը դատարկել հանդիսավոր երեկույթներին: Այս թարգմանությունը թող հոգեթաս լինի այն թանկագին հանգուցյալի համար, որի հիշատակը դեռ չի մարել մեր սրբտում: Ես խոստումս կատարեցի»¹: Մի այլ տեղ, իր կատարած թարգմանությունների կապակցությամբ, Գրիշաշվիլին գրել է. «Ես ցանկանում էի, որ այս թարգմանությունը վրաց բանաստեղծի կողմից եղբայրական ազդության լավագույն բանաստեղծի հուշարձանը լինի, այն բանաստեղծի, որին անսահման սիրով սիրում է մեր ժողովուրդը և որը պայքարում էր այդ ազդությունների եղբայրության համար»²:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Հովհ. Թումանյանի և վրաց բանաստեղծի անձնական ծանոթությունը, նրանց բարեկամական-ստեղծագործական փոխհարաբերությունները քիչ զեր չեն կատարել մղելու Գրիշաշվիլուն ուսումնասիրելու հայվրացական գրական-կուլտուրական կապերը, որի

1 Հովհ. Թումանյան, Ընտիր կրկեր, թարգմ. Ի. Գրիշաշվիլու, 1924, էջ 21:

2 Ի. Գրիշաշվիլի, Հիշողությունների մի էջ, «Պրոլետար», 1938, № 67:

հետևանքը եղել են հայ գրողներին և հայ թատրոնին նվիրված մի շարք արժեքավոր ուսումնասիրություններ: Այս առումով հիշատակության է արժանի հետևյալ փաստը, որ վերաբերում է Հովհ. Թումանյանի և Գրիշաշվիլու առաջին ծանոթությանը և գրա արդյունավետ հետևանքների պատմությանը: «Հովհաննես Թումանյանի հետ,— գրում է Ի. Գրիշաշվիլին,— ես ծանոթացա 1914 թվականի մայիսի 15-ին, ճիշտ այն օրը, երբ արձան էր դրվում Սայաթ-Նովային Հին Թբիլիսիում:

Այս տոնակատարության նախաձեռնողը Հովհաննես Թումանյանն էր: Թերթերում հայտարարված էր, որ արձանի բացման եկողները զան Սայաթ-Նովայի սիրած ծաղկով—«կարմիր վարդով...»:

Լենց այս տոնակատարությանն էլ որոշեցի, որ վրացիներին էլ ծանոթացնեմ այս մոռացություն մատնված Հին Թբիլիսիի երգչին, նոր սաղ տամ նրա ձեռքը: Այս նպատակով ես ձեռնամուխ եղա աշխատանքի և, 1918 թվականին, լույս ընծայեցի առանձին բրոշյուրով Սայաթ-Նովայի մասին մենագրությունը, նրա վրացիներն երգերի հետ միասին:

Այս բնագավառում իմ աշխատանքը շատ դժվար կլինեի, եթե ինձ չօժանդակեին ակադեմիկ Ն. Մառը, նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանը և մասնավորապես Հովհաննես Թումանյանը:

Սրբ որն է թվականն ես դժվարությամբ էի ձեռք բերում, ինձ օգնության էր գալիս Հովհ. Թումանյանի մեծ էրուզիցիան: Բարձրանում էի նախկին վոզնեսենսկայա փողոցով, զգուշ թակում էի դուռը, նրա աղջիկը՝ Նվարդն ինձ ուղեկցում էր հոր մոտ, և նա էլ իր սովորական ժպիտով, — այն ժպիտը մի բանաստեղծությունն արժեք, — հարցուփորձ էր անում, թե ինչպես է ընթանում աշխատանքը:

Ահա այսպես Սայաթ-Նովան մոտեցրեց ինձ Հովհաննեսին:

Մի անգամ Հովհաննեսը հիվանդ էր, սպասում էր բժշկի, և ես հանկարծ դուռը բացի.

— Ինչ կոնիմ հեթմն,
Ինչ կոնիմ ջարեն,
Քու տվածն ուրիշ դի՞լ է,
Ուրիշ դի՞լ:

Ինձ դիմավորեց նա Սայաթ-Նովայի այս հայտնի բանաստեղծությամբ¹:

Քանի որ այստեղ խոսվեց Գրիշաշվիլու «Սայաթ-Նովա» աշխատության մասին, մի քանի խոսք ասենք վրաց բանաստեղծի այդ բանասիրական աշխատանքի ստեղծման զրդապատճառի կապակցությամբ:

¹ Ի. Գրիշաշվիլի, Հիշողությունների մի էջ, «Պրոլետար», 1938, № 67:

Սայաթ-Նովայի վրացական երգերին կցված իր աշխատության մեջ Գրիշաշվիլին խոսում է այն շարժառիթի մասին, որը միտք է հղացրել զբաղվել հայ մեծ երգչի կյանքի և ստեղծագործությունների ուսումնասիրությամբ: Հիմնական առիթն, ինչպես արդեն ասվեց, եղել է Սայաթ-Նովայի արձանի բացումը: Որին շատ շատերի հետ միասին ներկա են եղել նաև վրաց հասարակայնության ներկայացուցիչները: Նրանք դիմել են երիտասարդ Գրիշաշվիլուն հետևյալ խոսքերով. «Թբիլիսեցի մարդ ես, մայրդ հայուհի, բայտ երևույթին կհիշես Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը, կամ լսած կլինես նրա կապի մասին իր ժամանակի վրացիների հետ... Լավ կլիներ գլուխ բերերի այսպիսի մի աշխատություն. ժողովեր Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը և ապա նրա կենսագրականով հանդերձ հրատարակեր, որպեսզի վրաց հասարակայնությունը իրագեկ լիներ այս հազվագյուտ բանաստեղծ-երգչի և նրա ժամանակի մասին»¹:

Գրիշաշվիլու «Սայաթ-Նովա» ուսումնասիրության հրատարակությամբ հիմք է դրվում սայաթ-նովագիտության վրացական ճյուղին: Այդ աշխատությունը վրաց գրական ու գիտական շրջաններում հետաքրքրություն է առաջ բերում դեպի Սայաթ-Նովայի անձնավորությունը, նրա ժամանակա-

¹ Ի. Գրիշաշվիլի, Սայաթ-Նովա, Թբիլիսի, 1918, էջ ? (վրացերեն):

շրջանը, նրա ստեղծագործությունը և այլն: Ինքը Գրիշաշվիլին իր այդ գործի մասին գրել է. «Այս աշխատությունը միանման հետաքրքրություն առաջացրեց Սայաթ-Նովայի պոեզիայի նկատմամբ: Սայաթ-Նովան իր կյանքով և գործունեությամբ դարձավ մի շարք վրաց բանաստեղծների թեման ու հետազոտությունների առարկան»¹:

Իր «Գրական ակնարկներ» ընդհանուր խորագրով հրատարակված գրքում Գրիշաշվիլին վերադել է նաև Սայաթ-Նովայի մահվան 150-ամյակի առթիվ գրված ակնարկը, որտեղ ասում է. «Նվաճա, Սայաթ-Նովան այժմ կանգնած է մեր առջև, որպես խորն էմոցիայի և հազվագյուտ լիրիկական ձայն ունեցող մի երգիչ, որի 200 տարի առաջ ասված մոտիվները այսօր էլ սրտի հուզմունքով է լսվում: Որքան ավելի հեռանում ենք նրանից—նա ավելի մոտենում է: Սայաթ-Նովան մեղ հետ է, մեզ՝ գրողների, բանվորների, կոլտնտեսականների, երիտասարդների և ծերերի հետ:

Մեր ժամանակաշրջանը, սովետական էպոխան, վերցրեց և գնահատեց Սայաթ-Նովային, մի բանաստեղծի, որը կարողացավ բարձր գեղարվեստական խոսքով և դրավիչ եղանակով արտահայտել այն, ինչը նրա ժամանակ, նրա շրջապատի մարդկանց ուրախացրել է կամ տխրեցրել. մենք

¹ Ի. Գրիշաշվիլի, Գրական ակնարկներ, Քրիլիսի, 1957, էջ 223 (վրացերեն):

նրան գնահատում ենք, որպես «խալխի նոքարի» (ժողովրդի ծառայի), որի պոեզիան անսահման սեր է ծնում մեր ժողովրդի հերոսական անցյալի նրկատմամբ և խոր հետաքրքրություն առաջ բերում անցյալ դարի ողմանտիկական երանգով պարուրված կենցաղի նկատմամբ»¹:

Սայաթ-Նովայի կերպարը «մի շարք վրաց բանաստեղծների թեման» դառնալով, սովետական ոգեշնչման աղբյուր է հանդիսացել նաև Գրիշաշվիլու համար: Հայրենական պատերազմի տարիներին Գրիշաշվիլին գրում է. «Սայաթ-Նովայի սազով» բանաստեղծությունը, որում այն միտքն է հայտնում, թե հայրենիքի ծանր օրերին, երբ թշնամին մահ է. սիրում հարազատ երկրի վրա, բանաստեղծ-քաղաքացու քնարը պետք է ուզմի երգեր հնչեցնի և ժողովրդին ոգեշնչի անձնուրաց պայքարի ընդդեմ մինչև ատամները զինված արյունարբու թշնամու: Իր բանաստեղծության համար ընաբան ընտրելով վրաց մատենագրի հետևյալ խոսքերը, որ «Հերակլ թագավորի արշավանքի ժամանակ Սայաթ-Նովան առաջնորդում էր մարտիկներին ուզամխումբը և իր սազով ոգեշնչում հայրենիքի քաջարի պաշտպաններին», Գրիշաշվիլին գրում է.

Ո՛վ դու, մարտիկ և բանաստեղծ,
Քեզ եմ հիշում հիմա.

¹ Ի. Գրիշաշվիլի, Գրական ակնարկներ, Քրիլիսի, 1957, էջ 223 (վրացերեն):

Սազդ ուժ էր ներշնչում մեծ՝
Հերոսներին անմահ:
Սազիդ լարերն երբ կամեցար
Սազիդ կապել ամուր,
Դու բռնեցիր մի ծայր, մի ծայր՝
Ժողովուրդը հանուր:
Ժողովուրդն էր լարը պահում
Սազիդ վրա կարող,
Հաղթանակի հույսն աշխարհում
Երգեցիր այդ լարով:
Այդպես էր այն հին ժամանակ,
Եվ այդպես է կրկին.
Հետևում եմ ես շարունակ
Սազի հենց այդ երգին¹:

Արժեքավոր աշխատանք է կատարել Ի. Գրիշաշվիլին նաև հայ-վրացական թատերական կապերի ուսումնասիրման բնագավառում: Այս առումով ուշագրավ է նրա Գ. Սունդուկյանին նվիրած աշխատասիրությունը: 1950 թվականին Քրիշտիում Գրիշաշվիլու խմբագրությամբ, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով լույս է տեսնում հայ մեծանուն դրամատուրգի պիեսները, որով բանաստեղծը մեծ ծառայություն մատուցեց վրաց հասարակայնությանը Սունդուկյանի ստեղծագործությունը նրան մատչելի դարձնելու գործում:

Ժողովածուին կցված առաջաբանում, ինչպես

¹ Ի. Գրիշաշվիլի, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1956, էջ 80:

նաև «Սունդուկյանը և վրաց հասարակայնությունը»¹, «Սունդուկյանը վրաց բեմի վրա» աշխատություններում (դրանք հիմնականում միևնույն ուսումնասիրությունն են) Գրիշաշվիլին ընդգծում է խոշոր ծառայությունները, որ կատարել է Սունդուկյանը վրաց թատրոնի վերածնման գործում, խոսում է հայ դրամատուրգի և վրաց թատերական գործիչների սերտ բարեկամական կապերի մասին և այլն:

«Վրաց և հայ ժողովուրդների բարեկամությունը երկարատև պատմություն ունի: Այս երկու ազգերի ճակատագիրը կապված է եղել իրար: Արտաքին նվաճողների ներխուժումների ժամանակ վրաց ժողովուրդը շատ անգամ է օգնության ձեռք մեկնել հայ ժողովրդին՝ հայրենիքի ազատության և անկախության համար մղվող պայքարում: Նույնը և հայերը: Փորձության ժամին նրանք կանգնած են եղել հարևան վրացիների թիկունքում և զործով են հաստատել իրենց բարեկամությունը»², — գրել է Գրիշաշվիլին «Սունդուկյանը վրաց բեմի վրա» ուսումնասիրության մեջ: Այնուհետև խոսելով XIX դարի հայ և վրաց առաջագնի գործունեությանը և վրաց հասարակայնությունը ուսումնասիրությունը տպագրվել է Ի. Գրիշաշվիլի, Գրական ակնարկներ, Քրիշտի, 1957, էջ 224—251 (վրացերեն):

² Ի. Գրիշաշվիլի, Սունդուկյանը վրաց բեմի վրա, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1950, № 119:

նեության մասին՝ երկու ժողովուրդների եղբայրական փոխհարաբերությունների ամրապնդման բրնազավառում, Գրիշաշվիլին շարունակում է. «Գաբրիել Սունդուկյանն առաջիններից է եղել, որ արտակարգ ոգևորությունը ու սիրով ծառայել է թե՛ հայ, թե՛ վրաց թատրոնին: Սունդուկյանը սրտի թրթիռով բացեց վրաց թատրոնի դարպասները և գտավ այնտեղ շափաղանց սիրելի անուններ՝ Վաստ Աբաշիձե, Նատո Գաբունիա, Կոտե Դիփիանի, որոնք բազկատարած, աղուհացով թանկագին հարևանից վերցրին վրացական խոնջայի վրա դրված ձեռագիր պիեսները...»¹:

Այս կենսագրական մի շարք տեղեկություններ հայտնելուց հետո Գրիշաշվիլին կանգ է առնում Սունդուկյանի «Պեպո» պիեսի բեմական պատմության վրա վրաց թատրոնում և բնորոշելով Պեպոյի կերպարը, գրում է. «Այս պիեսի գլխավոր հերոսը թիֆլիսեցու տիպ է և առավել թիֆլիսեցիք են հասկանում նրա նշանակությունը: Ահա թե ինչու փորձ արվեց հայերենից հայերենի թարգմանել «Պեպոն»՝ պատճառաբանելով, թե Սունդուկյանի քաղաքի բարբառը ոչ բոլոր հայերին է հասկանալի:

Պեպոն հարազատ զավակն է հին թիֆլիսի...

Սունդուկյանի ստեղծագործության մշտաբուխ

1 Ի. Գրիշաշվիլի, Սունդուկյանը վրաց բեմի վրա, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1950, № 7, էջ 119:

աղբյուրը մեր մայրաքաղաքն է: Լավ է ասել Իլիա Զուրաբիշվիլին. «Սունդուկյանի հերոսների գործունեության միջավայրը թիֆլիսն է, այս սահմաններից նրանք հեռանալ չեն կարող»: Ուրիշ ոչ մի քաղաքի հանդիսատես այնպես չի թափանցել այս պիեսի խորության մեջ, ինչպես թիֆլիսեցի հանդիսատեսը: Վրաստանի մայրաքաղաք թիֆլիսում «Պեպոն» արտակարգ ժողովրդայնություն էր վայելում, քանի որ թիֆլիսեցիք ամենից լավ էին զգում ու ապրում այս պիեսի պերսոնաժների, մասնավորապես գլխավոր հերոս Պեպոյի բնավորության առանձնահատկությունը»¹: «Պեպոն քաղաքի տիպ է, — շարունակում է Գրիշաշվիլին, — Պեպոն ազնիվ վաստակի մարդ է, իր հալալ աշխատանքով ապրող, Պեպոն ձկնորս է, նրա հարստությունն իր դամբն (ուռկանն) է, նրա պահողը՝ Քոռ գետը»²: Նախքան այս ուսումնասիրության մյուս հատվածների մասին խոսելը, միջանկյալ նշենք, որ Պեպոյի կերպարի մասին ասված այս ջերմ խոսքերը Գրիշաշվիլին մարմնավորել է «Զկնորսի երգը» բանաստեղծության մեջ: Այստեղ ևս ընդգծելով, որ Պեպոյի միակ զանձը ուռկանն է և Քոռն էլ նրան պահող մայրն է, և որ նա տերերի պես ան-

1 Ի. Գրիշաշվիլի, Սունդուկյանը վրաց բեմի վրա, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1950, № 7, էջ 120—121:

2 Նույն տեղում, էջ 124:

դործ չէ ու այդ իսկ պատճառով նրա կերած հացը հալալ է, Գրիշաշվիլին գրում է.

Բաց երբ դածան մարդիկ բինոտ
ևոցում են իմ սիրտը արդար,
Գնում եմ ես իմ Քոբ մոտ,
Բացում սիրտս մտերմաբար.
Լսում է նա եզրոր նման
Իր Պեպոյի ցավը նորից,
Քե մեռնե՛մ էլ, դիտեմ, միայն
Եղբայր Քուռը կափսոսա ինձ և...

Պեպոյի սերը Քուռ գետի նկատմամբ սիմվոլիկ է. հեղինակն այստեղ անց է կացրել հայ և վրաց ժողովուրդների փոխադարձ և անխախտ սիրո գաղափարը: Պեպոն հայ աշխատավորության հավաքական կերպարն է, իսկ Քուռ գետը՝ վրաց ժողովրդի սիմվոլը:

Սիրելով Պեպոյին, վրաց բանաստեղծը երախտագիտություն է խոսում այդ կերպարը ստեղծողի մասին: Վերոհիշյալ ուսումնասիրության մեջ խոսելով Սունդուկյան-մարդու, Սունդուկյան-քաղաքացու մասին, Գրիշաշվիլին գրում է. «Սունդուկյանը ճշմարիտ մոբալաքի էր (քաղաքացի), Քրիլիսիի սիրահար, նրա հավատարիմ երգիչը»: Եվ այնուհետև «...այս մեծ հայր, այս իր ժողովրդի մեծազույն վաստակյալը անսահման սիրում էր

Վրաստանը և վրաց ժողովրդին: Միշտ և ամենուրեք սիրով ու գուրգուրանքով հիշում էր այն նշանակալից դերը, որ իր կյանքում խաղաց Վրաստանը: Վրաստանը իր երկրորդ հայրենիքն էր համարում: «Ես այս երկրի զավակն եմ», — այսպես ավարտեց Սունդուկյանն իր խոսքը «Պեպոյի» հոբելյանին: «Վրաստանը սիրում եմ ինչպես իմ հայրենիքը, վրացիներին՝ ինչպես իմ եղբայրներին ու զավակներին. այսքան մեծարանք իմ համեստ վաստակին չի համապատասխանում: Սա վկայում է միայն ձեր բարեսրտությունը» («Յնոբիս փուրցելի», 1901, № 1452):

Ով մեկ անգամ տեսել է Գաբրիել Սունդուկյանին, նա երբեք չի մոռանա այդ բացառիկ և ուշադիր մարդուն: Նա միշտ զգայուն ու սիրելի էր, մարդկային զգացմունքներով լեցուն: Չնայած այն բանին, որ Գաբրիելի հայրը չքավոր շէր և ինքն էլ ծառայության շնորհիվ բավականին կարողություն ուներ (հոնորար նա երբեք չէր վերցրել), այնուամենայնիվ նա չբավորների կողմն էր»¹:

«Գաբրիել Սունդուկյանը, — շարունակում է Գրիշաշվիլին, — բոլորին միատեսակ համարում էր իր աղնվություն, բարեսրտություն և համեստություն: Հաճախ նրա անմիջականությունը հասնում

¹ Բ. Գրիշաշվիլի. Բանաստեղծություններ, Երևան, 1956, էջ 85:

¹ Բ. Գրիշաշվիլի. Սունդուկյանը վրաց բեմի վրա, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1950, № 7, էջ 130:

էր մանկական միամտութիւնը: Ինքնամոռացութեան շահ սիրում էր բնութեան գեղեցկութիւնը, միայն բնութիւնը կարող էր գերազույն հաճույք պատճառել անվանի գրողին: Անգամ գարնան հասարակ ծաղիկը (գեղձի ծաղիկը) նրա խանդաղատանքի առարկան էր:

1912 թվականի մարտի 16-ին վախճանվեց Գաբրիել Սունդուկյանը՝ ութսունյոթ տարեկան հասակում:

Մահվանից ութ ամիս առաջ նա գրեց իր կտակը և ուղարկեց «Մշակ» լրագրի խմբագրութեանը՝ խնդրելով, որ հրատարակվի իր մահվանից հետո: Այս կտակը, ինչպես և Սունդուկյանի ամբողջ գործունեությունը, ազնվութեան ու պոետական վսեմ խառնվածքի մարդկային մի դոկումենտ է: Այս հուղիչ կտակում կենդանի կերպով լսվում է հայրենիքի բախտավոր ապագայի համար սրտակեղ հայրենասիրի կանչը:

Սրտի ցավով հրածեշտ էր տալիս մեծ գրողը բազմատանջ հայ ժողովրդին: Նա երազում էր, որ իր հայրենիքը գանի իր իսկական ազատությունը, ստեղծվի ու վերածնվի իր հարազատ երկիրը: Գ. Սունդուկյանը նկատում էր, որ այն ժամանակվա պայմաններում անհնար էր ժողովրդի լիակատար ազատությունը, բայց աներեր հավատում էր, որ կգա մի ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը կստեղծի իր հայրենիքը, կարծեքավորի իր աշխատանքը և

ազնվությունը: Ամբողջ ուժով կծաղկի ազդի նյութական և հոգեոր կուլտուրան»¹:

Տեսնելով Սունդուկյանի երազանքների իրականացումը՝ վրաց ժողովրդասեր բանաստեղծը խոր սիրով է արտահայտվել թումանյանի հայրենիքի, նրա ազատասեր ժողովրդի մասին: Գրիշաշվիլին, ոգեշնչված Սովետական Հայաստանի, նրա լավագույն մարդկանց առօրյայով, խանդավառութեամբ է երգել դարեր շարունակ հալածված և կեղեքված, ներկայումս կոմունիստական պարտիայի ազգային քաղաքականության և ռուս մեծ ժողովրդի օգնության շնորհիվ ազատագրված հայ ժողովրդին: «Մասունցի Դավիթ» հաղարամյակի տոնակատարության առթիվ գրած «Մուխամմազ» բանաստեղծության մեջ Գրիշաշվիլին, դիմելով հայ ժողովրդին՝ գրել է.

Արեն ելավ հյուսիսից, արևելքից շեւով նա,
է՛լ չի ճնշի ձեզ ոչ ոք, աչքը կարոտ չի մընա:
Նորոգվեցե՛ք, ցնծացե՛ք, շողքն է ընկել ձեզ վըրա,
Համաստեղում տասնըվեց դոք շողում եք անմահ,
Հողի վրա է՛լ չկան արյան հետքեր ու խալեր:

Ի՛նչ օրեր են. թե հեռւմ Հայաստանում ցարական
Ոսոխներն սխերիմ արյուն առան ու հատան,
Ջերմ եղբայր ենք մենք այսօր, սադի երգով մենք եկանք:

1 Խ. Գրիշաշվիլի, Սունդուկյանը վրաց բնի վրա, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1950, № 7, էջ 131—132:

Հարյալ Դավիթը պարթև, հարյալ պարթև մեր հսկան,
Իր շուրջն առավ, հավաքեց նոր ուժերը խնդաբեր:

Արցունքն էր հար, վայնասուն բռնել աշխարհը արար,
Բայց Սասունցի Դավիթը եկավ որպես փրկարար
Մեր մեջ շկան էլ այսօր սրտեր ցավից վշտահար,
Եղբայրության դըրողը շողում է մեզ մշտավառ
Կապրինք խաղաղ, երջանիկ, բյուր տարիներ ու դարեր 1:

Նույն միտքը Գրիշաշվիլին արտահայտել է Հայաստանի 20-ամյակին ուղղած իր ողջունի խոսքում: «Սասնա քաջերի երջանիկ հետնորդները,— գրել է բանաստեղծը,— հաղթական կերպով կոմունիզմի անառիկ ամբողջն են կառուցում վերածնված հայ աշխարհում: Հայաստանի բաղմագարյան և խիստ հարուստ կուլտուրան ձեռք բերեց լրիվ ու ազատ զարգացման բոլոր պայմանները և շողշողում է նոր փայլով ու վեհությամբ:

Անչափ ուրախություն ու ոգևորություն է բերում ինձ՝ վրաց բանաստեղծիս, հայ ժողովրդի այս մեծ տոնը: Դարերի ընթացքում հայ և վրաց ժողովուրդների լավագույն որդիները միասին են պաշտպանել իրենց հայրենիքի ազատությունը և պատիվը, ներանք ժառանգել են փոխադարձ բարեկամության հիանալի արագիցիաներ» 2:

1 Ի. Գրիշաշվիլի, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1951, էջ 120—121:

2 «Գրական թերթ», 1940, № 32:

Հայ ժողովրդի մղձավանջային անցյալի և պայծառ ներկայի հակադրությամբ է գրված նաև Խաչատուր Աբովյանի մահվան 100-ամյակին նվիրված «Վերք Հայաստանիի» հեղինակին» բանաստեղծությունը.

Մի դար առաջ... երա՞ղ է այս:
Դու ծվատվում, ողբում էիր:
Մի դար առաջ դնացիր դու,
Ինչպես զնաց Մաշաբեկին 1:

Հայաստանի մութ երկնքում
Մռայն ու մռմն էր թևածում,
Թշնամին էր, որպես համբիշ,
Խաղում ձեզ հետ ու հարվածում:

Վիշաք որպես դամբանաքար՝
Ժողովրդի սրտին իջած.
Հեծում էր նա անհանգրվան,
Երազներով գետ չշիջած 2:

Այնուհետև Գրիշաշվիլին ուրախությամբ նշում է, որ Հայաստանին այդ անմխիթար վիճակից փրկել է Լենինը, որից հետո «Վերք Հայաստանին» մշտապես ամռքվել է ու բուժվել և հայ ժողովուրդը խինդ է առել ու կերտում է իր ապագան:

1 Ի. Մաշաբեկին վրաց ահանավոր թարգմանիչ էր, նրա թարգմանությամբ լույս են տեսել Վ. Շերսպիրի մի շարք ողբերգությունները: Մաշաբեկին ետ անհետ կորել է Խ. Աբովյանի նման:

2 Ի. Գրիշաշվիլի, Բանաստեղծություններ, 1956, էջ 101:

Նզաճն ի՞նչպես մխիթարել—
«Հոգովելը» թախծից ծնվեց.
Բայց հատնվեց մեծ կենինը—
Աղատութիան օրն ավետեց:

Հայաստանի վերքը շկա՛ւ:
Ա՛րդ, նաչիր շուրջդ հրճվելով,
Դարեր տևող եղբայրութիան
Դաշն է հյուսվել պողպատ թելով:

Ե՛րգ իմ, հոսի՛ր մինչ լուսաբաց,
Խնջույքումն այս՝ կյանքով առատ.
— Գա՛լխարև Սո՛միսիթո.
«Էլ մի լաց ըլի, խաղ արա» 1:

Հուզիչ է Գրիշաշվիլու բանաստեղծությունը՝
նվիրված հայ մեծ բանաստեղծ Ավ. Իսահակյա-
նին, որին դիմելով նա ասում է, թե Իսահակյանը
վերադարձավ հայրենիքի վիշտն ու կարոտն իր
սրտում և տեսնելով նրա ծաղկած վիճակը, հիաց-
մունքով երգեց այն.

Բայց երբ հովիտն արցունքների
Դարձավ եղեմ ծաղկավետ,
Անուշ ձայնով քո քնարի
Մեղ գերեցիր, ո՛վ վարպետ.
Նրգիդ շնչով դառ Մանթաշի
Հովը շնկաց խնդավետ:
Դեմդ ելանք սիրով, սրտանց,
Քո մեջ տեսանք մենք կրկին
Մեզնից այնքան արցունք խլած

1 Ի. Գրիշաշվիլի, Բանաստեղծություններ, 1956, էջ 102.

Քումանյանին թանկագին,
Դո՛ւք ձայն տվիք ուսման տանջված,
Շեն պահեցիք երգը հին 1:

Այնուհետև Գրիշաշվիլին բացառիկ ուժով քնն-
գծում է Իսահակյանի պոեզիայի հմայքը, նրա հա-
րազատությունը վրաց ժողովրդին: Նա հայ բա-
նաստեղծին անվանում է եղբայրության ծիածան և
քննագծում, որ Իսահակյանը հավերժ կապրի վրա-
ցիների սրտում:

1954 թվականի նոյեմբերի 25-ին մեծ հանդի-
սավորությամբ նշվում է հայ մեծ ուսուցիչուհի-
դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի ծննդյան 125-
ամյակը: Ողջույնի խոսքով հանդես են գալիս եղ-
բայրական ռեսպուբլիկաների գրողները: Վրաց ժո-
ղովրդի անունից ելույթ է ունենում Ի. Գրիշաշվիլին,
որն իր խոսքում ասում է. «Ես եկել եմ ձեզ մոտ և
թանկագին եղբայրներին բերել ձեր եղբոր՝ վրաց
ժողովրդի սերն ու սիրտը:

Սա ոտք դրեցի գեղեցիկ Հայաստանի հողի վրա,
որպեսզի աշխատասեր, տաղանդավոր և ազնիվ
հայ ժողովրդին հաղորդեմ Վրաստանի լեռների և
դաշտերի բնակիչների ջերմ ողջույնը:

Սա եկել եմ ձեզ մոտ եղբայրակից Վրաստանից
և ինձ հետ բերել եմ վրաց ժողովրդի ողջույնն ու
վառվառն հողին: Եկա և բերեցի ձեր գրկից, ձեր
եղբոր մեծ սերը, բարի և մաքուր զգացմունքները,

1 Ի. Գրիշաշվիլի, Բանաստեղծություններ, 1956, էջ 87.

եկա և այստեղ էլ գտա հերոս, աշխատասեր և տա-
ղանդավոր հայ ժողովրդի ջերմությունն ու սերը»¹:

Այնուհետև Գրիշաշվիլին ընդգծում է, որ վրաց
և հայ ժողովուրդները մի միասնական ընտանիքի
որդիներ են: Նրանք այնպես հարազատ ու մոտ-են
իրար, ինչպես մի ճուղից ելած երկու ծաղիկ:

Հայ և վրաց ժողովուրդները ապրել են մի հո-
գով,— շարունակում է Գրիշաշվիլին,— շնչել են
նույն օդը և միացյալ ուժերով դիմադրել ներխու-
ժող թշնամիներին: Այսպես է եղել հնում, այսպես
է նաև հիմա, այսպես կլինի միշտ, քանի դեռ հո-
սում են Հրազդանը և Քուրթը, քանի դեռ մեծ մտա-
ծող Նալբանդյանի նույնիսկ մի տողը չի ջնջվի սո-
վետական ժողովրդի հարուստ հոգուց:

«Մենք՝ վրացիներս,— ոգեշնչված ասում է վը-
րաց բանաստեղծը,— հպարտանում ենք մեծ դե-
մոկրատ Նալբանդյանի անունով, նա ընդհանուր
գաղափարներով մոտ էր կանգնած մեր գործիչնե-
րին: Նալբանդյանը ժողովրդի ազատությունն իր
կյանքի նպատակն է համարել: Ծնորհակալություն
Միքայիլ Նալբանդյանին, որն իր հայրենիքին վե-
րադարձրեց այն բոլորը, ինչ ժողովուրդը տվել էր
նրան:

Միքայիլ Նալբանդյանն անմահ է: Նա այսօր
մեզ հետ է, նա մեր ժամանակակիցն է»²:

¹ «Գրական թերթ», 1954, № 44:

² Նույն տեղում:

Ապա Գրիշաշվիլին արտասանում է Միքայիլ
Նալբանդյանին նվիրած իր բանաստեղծությունը,
որ բերում ենք ամբողջությամբ.

Անդր էր քո դեմ զնդանը դածան,
Քիրտ շղթաների շառաչը անվիշը,
Գու ազատության քարքարոտ ճամփան
Հարթում էիր քո կրծքով հողմածեծ...
Հավատն էր քո մեջ լույսի, ճշմարտի,
Նա էր հրդեհում հայացքդ անմալ...
Գու անմահացար, որ ժողովրդիդ
Հավետ ծառայես քո ճշմարտությանը:
Օ՛, ազատության քո կանչը հզոր,
Վեհ, ազատության կանչը հոգեցունց,
Տն՛ս, քանի շուրթից հնչում է այսօր
Եվ եղբայրության դառնում ուղեցույց:
Քայլում ես մեզ հետ աննկուն ու վնս,
Ու պիտի քայլես, քայլես քանի կան
Մեր Քունն ու Չանգուն և հզոր Վուզան 1...

Հայ և վրաց ժողովուրդների դարավոր բարե-
կամությունն ու սերտ համագործակցությունն է
գովերգել Ա. Աբաշելին իր «Հայաստանին» բա-
նաստեղծության մեջ: Նա մեծ ուրախությամբ է
գալիս Սովետական Հայաստանի 25-ամյակը տո-
նելու, գալիս է որպես «եղբայրը՝ եղբոր խնջույ-
քին» և երգում է երկու եղբայրակից ազգերի հոգե-
հարազատությունը: Բանաստեղծը հպարտությամբ
է նշում, որ հայ և վրաց ժողովուրդները դարեր շա-
րունակ սերտ համագործակցված իրար հետ պայ-

¹ «Սովետական Հայաստան», 1954, № 280:

բարեւ են ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ ու հասել ներկայիս պայծառ օրերին: Ա. Աբաշելին ցանկանում է, որ ապագայում էլ Հասոսի և Քարթլոսի ժողովուրդները ավելի ևս ջերմ սիրով կապվեն իրար հետ: Բանաստեղծական հուզականությամբ Աբաշելին գրել է.

Այս սուրբ հուզերը հավետ վառ պահած

Կուզեի տեսնել և ազդարարում,

Որպես ծիածան մի կամուրջ դառած՝

Մեծ Արարատից մինչ Կաղբեկն հեռու:

Թող բոցավառվի՛ ի մահ թշնամու

Մեր եզրայության շողողուն արփին,

Թող հավերժ ապրեն սիրով իրարու

Հայոս և Քարթլոս եզրայրներն անգին:

1948 թվականին գրած «Հովհաննես Թումանյանի հիշատակին» բանաստեղծության մեջ Ա. Աբաշելին իր անհուն սերն է արտահայտել «Թուսթավելու սերնդի սիրելի եզրոր» նկատմամբ: Բանաստեղծն ուրախությամբ է նշում, որ «սիրելի Հովհաննեսի» անունը, որպես վրաց ժողովրդի մեծ բարեկամի, ջերմությամբ է հիշում ամեն մի վրացի:

Սովետական վրաց գրականության ավագ սերունդի ներկայացուցիչներից Հայաստանի և հայերի մասին արտահայտվել և գրել են նաև Շ. Գադիանին, Կ. Գամախուրդիան, Տ. Տաբիձեն, Պ. Իաշվիլին, Ս. Չիբրովանին և Ս. էուլին: Հիշյալ գրողները բարեկամական կապերի մեջ են գտնվել հայ գրողներից շատերի և հատկապես Հովհ. Թու-

մանյանի և Ավ. Իսահակյանի հետ: Գրական գործիչների այդ եղբայրությունը և բարեկամությունը նրանց համար վեր է ածվել մի ընտանիքի անդամ դարձած հայ և վրաց ժողովուրդների ամենաբարձր ձգտումների ու հրազանքների հարազատության սիմվոլիկ արտահայտության: Ավելի պարզ ասած, Հայաստանին և հայ ժողովրդի լավագույն զավակներին նվիրված տոնակատարությունների, տարեդարձերի առթիվ գրված վրացական կուլտուրայի գործիչների ողջույնի խոսքերը, ձոն-բանաստեղծությունները և հուշերը մասնակի բնույթ չեն կրել. այդ գրվածքների մեջ արտահայտված սիրո միջոցով վրաց գրողները արտացոլել են այն ջերմ զգացմունքները և անկեղծ, անկաշառ սերը, որ վրաց ժողովուրդը տածում է դեպի հայ ժողովուրդը և նրա հայրենիքը:

Այդպիսին է Պաոլո Իաշվիլու «Հովհաննես Թումանյանին» բանաստեղծությունը, որ վրաց պոետը գրել է 1923 թվականին՝ Թումանյանի մահվան կապակցությամբ: Իաշվիլին բարձր գնահատելով հայ մեծ բանաստեղծին, նրա կատարած դերը ժողովուրդների միջև բարեկամությունն ամրապնդելու գործում, իր ժողովրդի և իր խոր վիշտն է արտահայտում մեծ կորուստի կապակցությամբ: Բերում ենք այդ բանաստեղծությունը ամբողջությամբ.

Ով դու խնդություն՝ աշփերով մանկան,

Առավոտն էր քեզ ցողել շնորհով.

Նայում էինք քեզ հարգանքով կամկար,
Հաճախ համբուրում շերմությամբ, սիրով:

Մեղրամամի պես հսկա ու հզոր,
Վառվեցիր բարձր հայոց լեռներին,
Ու եղբայրության քո ջահը բոսոր
Պարզեցիր վրաց քո եղբայրներին:

Երգերդ գրած՝ լույս աղավիհներ,
Բուրբ քիվերում ապրում են նրանք,
Դու առաքյալի նման անձնվեր,
Մառացար ընդդեմ կոլի ու արյան:

Քո կյանքը եղավ ներշնչում վսեմ,
Մահդ մշուշեց սրտերը հավետ,
Քեզ «սուրբ Հովհաննես» մանուկներն կասեն,
Իսկ մենք կկրկնենք՝ «դու մեր սուրբ պոետ»:

Քո ոսկի կյանքը տվիր ավարի,
Ու ես նայում եմ աչքերով վշտոտ,
Քե ե՞րբ Անուշդ որպես եղևնի
Կկանգնե լուսն գերեզմանիդ մոտ 1:

Քումանյանի և նրա ժողովրդի, հայ և վրաց ժողովուրդների դարերի խորքից եկող եղբայրության, սովետական կարգերի օրոք ծաղկած ու բարգավաճած Հայաստանի մասին բազմիցս գրել է ականավոր գրող-դրամատուրգ Շալվա Դադիանին: Քումանյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ Շ. Դադիանին գրում է «Անվիճհեր հոգու տեր պոետը» խոսքը, որտեղ ասում է, որ ինքն այնքան էլ մոտ չի ճանաչել ժողովուրդների եղբայրության բարոզիչ և մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Քումանյանին: Հազիվ եր-

1 «Վրաց գրականության ընտիր էջեր», 1961, էջ 476:

կու թե երեք անգամ զրույց է ունեցել նրա հետ, սակայն այդքանն էլ բավական է եղել, «որպեսզի մարդ կախարդվեր նրա հոգու անվիճհերությանը»:

Զուսպ, բայց քաղցր զրուցքներ էր, թեկուզև ակնհեր, սակայն կենդանի, աշխույժ աչքերով: Նա մեծ հավատ ու հոգու անասանություն էր հանդես բերում, երբ խոսքը վերաբերում էր իրեն հետաքրքրող ու այրող հարցերին:

Որո՞նք էին այդ հարցերը:

Պոեզիան ու ժողովուրդների բարեկամությունը, մասնավորապես հայ-վրացական փոխհարաբերությունները:

Որքան քնքշանք, որքան գորովալից սրտի կակիծ կար նրա խոսքերի մեջ:

Արաքս և Քուռ գետերի մի հարթավայրից սկիզբ առնելը, հետագայում կողք-կողքի եղբայրաբար հոսելը և վերջում միանալը՝ ծովի մեջ թափվելու համար, նրա աչքում մի կենդանի սիմվոլ էր երկու ժողովուրդների պատմական ճակատագրի:

Նրա պատկերացումով ծովն այստեղ որպես մարդկություն էր ներկայանում: Նա հավատում էր, որ Հայաստանն ու Վրաստանը ինքնուրույն կերպով զարգանալով ու հասունանալով, հարազատ ու բարձր կուլտուրայով զինված, վերջում իրենց լուման պիտի զցեն ողջ մարդկության գանձաբանը՝ 1:

1 «Գրական թերթ», 1939, № 12,

Շարունակելով իր խոսքը, Շ. Գաղիանին ասում է, որ այդ մտորումներն ու տենչանքները նրա սրբաբանի սպեղանի են եղել այնպիսի տխուր ժամանակներում, երբ Հայաստանի բուրժուազիան և Վրաստանի թավադ-ազնվականությունն իրար դեմ թըշնամական ժանիքներ են սրել:

«Մենակ էր նա, որը էր մնացել այդ անվեհեր մարդն այն տխուր ու մռայլ օրերին՝ ժողովուրդների եղբայրության իր քարոզով:

Սրտանց ցանկանում էիր, որ շատ-շատերն այդ որբի նման լինեին, բազմանային թե մեղանում, թե մեր եղբայրակիցների մեջ, բայց այդ մասին այն տխուր օրերին կարելի էր միայն երազել:

Պատմությունը, սակայն, ապացուցեց, թե որքան ճիշտ էր մտածում ու զգում Թումանյանը՝ այդ մեծ մարդը:

Մեր էպոխան հաստատեց միություն, ժողովուրդների եղբայրություն, և Հայաստանն ու Վրաստանն էլ մտան այդ եղբայրական մեծ ընտանիքի մեջ:

Ահա թե ինչու պոեզիայի բարձունքներում է՛լ ավելի խոշոր է երևում մեռած՝ սակայն միշտ անմոռաց—այդ անվեհեր հոգու տեր Հովհաննես Թումանյանը»¹:

Շ. Գաղիանին իր ելույթներում ու հոդվածներում հաճախ է կանգ առել հայ և վրաց ժողովուրդ-

ների եերկայիս հոգեհարազատության ու փոխբերունման պատմական ակունքների վրա: «Դեռ ժամանակներից վեր,— ասել է Շ. Գաղիանին Հայաստանի սովետական գրողների երկրորդ համագումարում ունեցած իր ելույթում,— հեռավոր դարերից ծագել է Հայաստանի և Վրաստանի ժողովուրդների բարեկամությունն ու սերը: Վրաստանում, հին տարեգրությունների մեջ, հիշատակվում է մի առասպելական պատմություն այն մասին, որ ժողովուրդների նախահայրերը—Հայաստանինը՝ Հաոսը և Վրաստանինը՝ Քարթլոսը,— եղել են հարազատ եղբայրներ: Այդ պատմությունը գուցե և չի հաստատված պատմագրության կողմից, բայց հայտնի է, որ առասպելները ծագում են եթե ոչ իրական փաստերից, ապա, համենայն դեպս, զբրանք ստեղծող ժողովրդի ձգտումներից:

Մեր ժողովուրդները միշտ կիսել են պատմական անցքերի կողմից ուղարկված վիշտն ու ուրախությունը:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեր զրականություններին, ապա այդ բնազավառը միշտ էլ եղել է տվյալ դարաշրջանի առաջավոր գաղափարներով և մրտքերով երկուստեք միասնականացնող և հարստացնող»¹: Նույն միտքը Գաղիանին հայտնել է նաև Խ.

¹ «Գրական թերթ», 1939, № 12:

¹ «Սովետահայ զրականության տարեգրություն», Երևան, 1957, էջ 518—519:

Աբովյանի մահվան 100-ամյակին նվիրված հոբելյանական նիստում¹։

Անդրադառնալով հայկական կուլտուրայի գործիչների մատուցած ծառայություններին վրաց գրականությունը և թատրոնին, խոսելով հայ և վրաց առաջադեմ զավակների համագործակցության մասին, Շ. Գաղիանին ասել է. «...մենք գիտենք, որ շատ հայեր դեռ հին ժամանակներում աշխատել են հօգուտ վրացական գրականության, գրել են վրաց լեզվով և գրանով հարստացրել են վրացական գրականության դանձարանը, իսկ նրանց մեջ փայլում է Սայաթ-Նովայի, ամբողջ Անդրկովկասի այդ իսկական երգասացի անունը, որն իր կյանքի մեծ մասն անց է կացրել Վրաստանում և Աղա Մահմեդխանի հրոսակների արշավի ժամանակ բնկել է հերոսի մահով՝ ֆիզիկապես ևս պաշտպանելով իր սիրելի Վրաստանը և նրա մայրաքաղաք Թբիլիսին»²։

Այնուհետև կանգ առնելով XIX դարի հայ-վրացական գրական երևույթների վրա, Շ. Գաղիանին նշում է, որ վրաց ժողովուրդը չի կարող մոռանալ «հրաշալի» դրամատուրգ Գարրիել Սունդուկյանին, որ հավասար սիրով տվել է և՛ հայկական, և՛ վրացական թատրոններին իր հրաշալի ստեղծագործությունները և իր ողջ էությունը հան-

դիսացել է կարծես մարմնացումն երկու ժողովուրդների սիրո և բարեկամության։

«Հետո մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը՝ Վրաստանի լավագույն և անկեղծ բարեկամներից մեկը, — շարունակում է Գաղիանին, — Վրաստանում շատ սիրելի գրող Շիրվանզադեն, որի պիեսները հաճախ բեմադրվել են վրացական բեմերի վրա, իսկ պարբերականներում տպագրվել են նրա արձակ երկերը։

Վրաստանում են աշխատել և իրենց լավագույն երկերն են ստեղծել նաև հռչակավոր Բաֆֆին, Նար-Դոսը և ուրիշներ։

Իսկ Վրաստանի կողմից եղել են առաջավոր գրողներ, որոնք միշտ աշխատել են հանուն մեր ժողովուրդների բարեկամության և սիրո, նրանցից հայտնի են արձակագիր Գեորգի Մերեթիին և Վրաստանի XIX դարի պոեզիայի զարդ Ակակի Մերեթիին»¹։

Այդպես է եղել նաև թատերական արվեստի ապարեզում։ Վրաց ականավոր դրամատուրգը հիշեցնում է, որ հայկական և վրացական թատրոնի աչքի բնկնող դերասանները եղել են խիստ մերձավոր բարեկամներ և երբեմն ինչպես հայկական, նույնպես և վրացական դերասանները մասնակցել են երկու թատրոնների ներկայացումներին ևս,

¹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1948, № 227։

² «Սովետահայ գրականության տարեգրություն», 1957, էջ 519։

¹ «Սովետահայ գրականության տարեգրություն», 1957, էջ 519։

ինչպես, օրինակ՝ «հիանալի դերասաններ» Զմբղյա-
յանը, Արաքսյանը, Միրաղյանը, Տեր-Գավթյանը և
ուրիշներ, նույնպես և վրացական «թատրոնի կլա-
սիկներ»՝ Վաստ Աբաշիձեն, Կանդելակին, Սափա-
րովա-Աբաշիձեն, Գվարիձեն և ուրիշներ:

«Այսպիսով, — ընդհանրացնում է Գաղիանին, —
հայկական ու վրացական ինտելիգենցիայի առա-
ջավոր ավանգարդը կարող է հպարտանալ նաև իր
անցյալ բարեկամությունը և համագործակցու-
թյամբ»¹:

Խոսելով հայերի և վրացիների եղբայրական
փոխհարաբերությունների, նրանց կուլտուրայի
գործիչների համագործակցության հետագա ամ-
րապնդման ու զարգացման մասին սովետական
կարգերի օրոք, Շ. Գաղիանին Վրաստանում Սովե-
տական իշխանության հաստատման 32-րդ տարե-
դարձի առթիվ «Գրական թերթին» ուղղած իր խոս-
քում գրել է, որ Վրաստանի բարեկամությունը սո-
վետական մյուս ռեսպուբլիկաների հետ և հատկա-
պես հազարավոր տարիներով եղբայրաբար ապրող
Հայաստանի «խոշոր ձիրք ունեցող ժողովրդի»
հետ այժմ ավելի է ամրապնդվել և ոչ մի բան չի
կարող թուլացնել այս երկու ազգերի աներեր բա-
րեկամությունը:

«Մեր գիտնականները, գրողները, դերասաննե-

րը բարեկամական կապերով կապված են Հայաս-
տանի գիտնականների, գրողների ու դերասաննե-
րի հետ:

Ես անձամբ հպարտանում եմ, որ կարող եմ ա-
սել, թե ինձ հետ բարեկամություն են անում մե-
ծարգո Ավետիք Իսահակյանը, Գերենիկ Դեմիրճյա-
նը, նաիրի Զարյանը և այլ թանկագին ընկերներ:

Թույլ տվեք, ուրեմն, Վրաստանի համար երջա-
նիկ այս օրը վրացական գինով խմել Հայաստանի
փառապանծ ռեսպուբլիկայի և նրա առաջավոր
մարդկանց կենացը և իմ ընկերների հետ մեկտեղ
նրանց ևս ցանկանալ հաջողություն, արգելքների
հաղթահարում և մշտական առաջընթաց՝ նորանոր
հաջողությունների համար»¹:

«Հայաստանի խոշոր ձիրք ունեցող ժողովրդի»
առաջավոր մարդկանցից՝ Խաչատուր Աբովյանի
մասին խոսելիս Շ. Գաղիանին դարձյալ ընդգծել է
հայ և վրաց ժողովուրդների բախտակից յինելու
հանգամանքը, նրանց կուլտուրաների միջև ընդ-
հանուր գծերի առկայությունը, որը զալիս է այդ
ժողովուրդների հոգեհարազատությունից, ապրե-
լակերպի նմանությունից: «Մենք, վրացի գրողնե-
րի ներկայացուցիչներս, — ասել է իր ելույթում Դա-
ղիանին հայ մեծ լուսավորչի մահվան 100-ամյա-
կին նվիրված հանդիսավոր նիստում, — մեծարում
ենք մեծ գրող և հայրենասեր Խաչատուր Աբովյանի

¹ «Սովետահայ գրականության տարեգրություն», 1957,
էջ 519:

հիշատակը և բերել ենք մեր անկեղծ սերն ու սըր-տագին ողջունը ամբողջ հայ ժողովրդին:

...Առավել ևս մեզ, հայերի մերձավորագույն հարևան Վրաստանի ներկայացուցիչների համար այս պանծալի տոնը հուզիչ է այն պատճառով ևս, որ մենք հիանալի կերպով հասկանում ենք մեր ժողովուրդների պատմական բախտը, երբ դարերի խորքում մենք միասին էինք ընթանում և ստեղծում էինք կուլտուրական արժեքներ»¹:

Գ. Սունդուկյանից և Հովհ. Քումանյանից հետո Շ. Դադիանին հատկապես սրտառու է արտահայտվել Ավ. Իսահակյանի մասին, բարձր է գնահատել հայ ականավոր բանաստեղծի դյուբիչ ու գերող պոեզիան: «Ես տեսնում եմ սիրելի, մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանին,— գրել է Դադիանին,— նա կանգնած է բարձրաբերձ Պառնասի վրա, որ վեր է խոյացել բազմաշարձար Հայաստանի ամբողջ, զգալուն սրտում:

Ահա իր բարձունքից նա մինչև մեր սրտի խորքերն է հասցնում իր վեհ հոգուց բխած պոեզիայի դյուբիական հնչյունները:

Բարձր, բարձր է կանգնած նա, սակայն նրա ամբողջ էությունն իր պաշտած, իր հարազատ ժողովրդի հետ է, նրա առաջավոր ձգտումներով ու իդձեքով է շնչում:

Դյուբիչ, ակնապարար են թանկագին Ավետիքի

պոեզիայի փարթամորեն աճած ճյուղերը, իսկ կենսալից արմատները մխրձվել են խոր, հայկական հնադարյան կուլտուրայի ընդերքում:

Պառնասի բարձունքին է կանգնած նա, դրա համար էլ այնքան պարզ տեսանելի է ոչ միայն Հայաստանի, այլև բոլոր ժողովուրդների համար: Ո՛ւմ չեն հասնում նրա շքնաղ պոեզիայի կախարհիչ հնչյունները, դրանցով հիանում են ռուսը, ուկրաինացին, բելոռուսը, ադրբեջանցին, վրացին, ուղբեկը, չովաշը... բոլորը, բոլորը... և որքա՛ն ուրախալի է, որ նրան լավ են ճանաչում նաև արտասահմանում:

Այսօր մեր պանծալի պոետի 80-ամյա հոբելյանն է:

Ամբողջ սրտով ցանկանանք նրան դարձյալ երկար տարիների բեղմնավոր, բովանդակալից կյանք, ցանկանանք հաջողություն:

Անձամբ ես իմ սրտի եղբայրական ձայնն եմ միացնում բոլոր նրանց ձայներին, ովքեր այնքան հարգում ու գնահատում են ձերունազարդ Վարպետին, իմ հոգու կանչն եմ միացնում նրա երկրպագուների հոգու կանչին: Ապրիլ ուրախություն մեջ, թանկագին Ավետիք»¹:

Հայ ժողովրդի, հայերի ու վրացիների բարեգրացիական հարաբերությունների, նրանց կենցաղի նմանությունների մասին արտահայտվել է նաև

¹ «Սովետական Հայաստան», 1948, № 227.

¹ «Սովետական Հայաստան», 1955, № 258:

վրաց ականավոր արձակագիր Կոնստանտին Պամսախուրդիան: «Վարպետաց վարպետի աչք» վեպի հայերեն հրատարակության առթիվ գրած իր խոսքում Պամսախուրդիան նշել է. «Ինձ համար, իսկապես, ուրախալի է, որ իմ վեպը հնչելու է եղբայրակից հայերի սքանչելի և հնագույն լեզվով»¹:

Անդրադառնալով հայ և վրաց ժողովուրդների պատմական պայծառ բարեկամությանը, անվանի արձակագիրը գրել է. «Հայ-վրացական եղբայրությունը մեր սերնդի մարդկանց հնարածը չէ: «Քարթլիս ցխովրեբայում» Հասուի և Քարթլոսի եղբայրության մասին բերված լեզանդը անշուշտ ունեւր իր պատմական հիմքը:

Այս կրկու ժողովուրդները իրենց ամոռոց ողբերգական պատմության ընթացքում գործով և արյամբ ամրապնդեցին այդ եղբայրությունը:

Մենք միասին էինք պայքարում Իրանի և Բյուզանդիայի, արաբների և խազարների, սելջուկների և օսմանդիների դեմ:

Մեր ժողովուրդները մեծագույն հերոսություն ցույց տվեցին առ կռիվներում և յնաւած հառառե արլան հեղեղներէ՝ ստեղծվեո Հաւաստանի և Վրաստանի սքանչելի որականութլունո, ճարտարապետութլունը, պատմական արձակը»²:

¹ Կ. Պամսախուրդիա, Վարպետաց վարպետի աչք, Երևան, 1960, էջ 5:

² Նույն տեղում, էջ 5-6:

Այնուհետև խոսելով երկու հարևան երկրների ընդհանուր թշնամիների ռազմական հզորության, նրանց վարած արշավանքների մասին, որոնց շքնորհիվ շատ երկրներ ու ժողովուրդներ բնաջընջման են ենթարկվել, Պամսախուրդիան ընդգծում է, որ հայ և վրաց ժողովուրդներն այդ արհավիրքներից ազատվել, օտարազգի զավթիչներին՝ «զարհուրելի վիշապներին», կույ շեն գնացել նաև հայ-վրացական անկաշառ միություն, զանազան հրոսակախմբերի դեմ միասնական ուժերով հանդես գալու շնորհիվ: «Վրաստանն ու Հայաստանը եղբայրաբար ձեռք-ձեռքի տված՝ անողոք կռիվ էին մղում այդ վիշապների դեմ:— Գրում է Պամսախուրդիան,— Ֆրանսիացի պատմաբան Դեֆրեբուսը ցույց է տալիս, թե արաբական էմիր Մամլանը ինչպիսի՞ պարտություն կրեց վրաց Բագրատ III և հայոց Գագիկ թագավորների ընդհանուր ուժերից...»

Վրաստանի և Հայաստանի քաջակորով և խելացի թագավորները, գրողներն ու գործիչները միշտ տեսնում էին այդ պատմական եղբայրության պահպանման անհրաժեշտությունը: Երբ հայ պատմիչներն ու գործիչները կոչ արեցին Գավրիթ Շինարարին Անին ազատելու սելջուկների գերությունից, նա հարձակվեց սելջուկների վրա և Անին ազատագրեց 1123 թվականին:

Ավելի ուշ, Գեորգի III ու Քամար թագուհին

բազմիցս արշավեցին թուրք զավթիչների վրա, որոնք ջանում էին ջնջել հրկրի երեսից Հայաստանի մեծ կուլտուրան»¹։

Այս պատմական էքսկուրսից հետո Կ. Գամսախուրդիան գրում է. «1942 թվականին Երևանում, իմ բարեկամներ՝ Ավետիք Իսահակյանի, Գերենիկ Գեմիրճյանի և ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ներկայությամբ ես հայտարարեցի.

Մենք՝ վրացիներս, ձեզ՝ հայերից սիրում ենք նաև նրա համար, որ մենք հրկվորյակների պես նման ենք իրար, մեր ժողովուրդների ողբերգական պատմությունները նման են, մեր լեռները, մեր դետերը, վերջապես մեր լեզուներն ու ճարտարապետություններն ապացուցում են այդ բարեկամության նմանությունը։

Մեր սերնդի, մեր ժամանակի մարդկանց պարտականությունն է՝ երբեք և ոչ ոքի թույլ չտալ արատավորել արյան կաթիլներով ամրապնդված հայ-վրացական եղբայրությունը, որն անշուշտ առհասկառ չլա կարող է լինել մեր ժողովուրդների հաջողությունների և հաղթանակների։

Մենք պետք է կտակենք մեր զավակներին՝ ամուր պահել այդ եղբայրությունը»²։

Ինքը՝ Գամսախուրդիան, սիրելով հայ ժողո-

1 Կ. Գամսախուրդիա, Վարպետաց վարպետի աջը, Երևան, 1960, էջ 6։

2 Նույն տեղում, էջ 6—7։

վըրդին, նրան համարում է իր մեծ բարեկամը և բարձր գնահատում նրա կուլտուրան։ «Հայաստանում ես ունեմ դարձյալ մի պանծալի և մեծ բարեկամ,— գրում է վրաց արձակագիրը,— որի հանդեպ ունեցած սերը միշտ վառ է իմ մեջ, դա իր կուլտուրայով, իր բազմադարյան տանջանքներով և իր արիությամբ հանրահռչակ հայ ժողովուրդն է»¹։

Հայ և վրաց ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը սրբությունը ու անկաշառ պահպանելու համար է պայքարել անվանի բանաստեղծ Տիցիան Տաբիձեն։ Գեռևս Անդրկովկասում սովետական կարգեր հաստատվելուց առաջ, մենշևիկների և դաշնակների ազգակործան քաղաքականության պատճառով ծագած հայ-վրացական ընդհարումների ժամանակ, Տիցիան Տաբիձեն հանդես է գալիս վրացական մամուլում և քննադատում է մենշևիկների և դաշնակների ազգաղավ քաղաքականությունը, որի նպատակն էր վնաս հասցնել հայերի ու վրացիների եղբայրությանը և այդ ժողովուրդներին շեղել սովետական կարգերի հաղթանակի համար պայքարելու ուղուց։ Այդ մասին բանաստեղծը հիշում է իր ինքնակենսագրության մեջ։ «Այն ժամանակի տրամադրության համար,— գրել է Տաբիձեն,— բնորոշ է իմ բաց նամակը հայ նշա-

1 Կ. Գամսախուրդիա, Վարպետաց վարպետի աջը, Երևան, 1960, էջ 7։

նավոր բանաստեղծ, Քիֆլիսի հայկական հայրենակցության նախագահ Հովհաննես Թումանյանին՝ հայ-վրացական կոիվների ժամանակ, տպագրված «Սաքարթվիլո» («Վրաստան») վրացական թերթում: Նամակում դատապարտվում է ազգային հարցի լուծման մենշեիկների ու դաշնակների մակեդոնյան մեթոդը և կոչ է արվում ինտերնացիոնալ բարեկամության: Քիֆլիսի թերթերում տպագրված Հովհաննես Թումանյանի պատասխանը մեծ բանաստեղծի դեպի հարևան եղբայրական ժողովուրդը տածած անկեղծության և վնաս սիրո օրինակ է, բայց մենք գիտենք, որ ժողովուրդների իսկական եղբայրությունը Անդրկովկասում իրագործվեց միայն լենինյան ազգային քաղաքականության հիման վրա¹:

Սովետական կարգերի հաստատումից հետո Տ. Տարիձեն ճանապարհորդում է Սովետական Միությունում: Հաճախակի այցելությունները Մոսկվա ու Լենինգրադ, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Հայաստանի քաղաքները և գյուղերը, Միջին Ասիայի ռեսպուբլիկաները, հարստացնում են Տարիձեի տրպավորությունները, լայնացնում են նրա բանաստեղծական աշխարհի հորիզոնները և օժանդակում անմիջական ստեղծագործական կապերի ստեղծմանը եղբայրական գրականությունների ներկայացուցիչների հետ:

Իր ամբողջ գրական գործունեության ընթացքում, ինչ ձևով էլ այն արտահայտվեր, — լինե՞ր դա ոգեշունչ ելույթ Բելոռուսիայի մայրաքաղաքում՝ նվիրված տարբեր ազգությունների գրողների համագործակցությանը, կամ գիտական ուսումնասիրություն, որտեղ քննարկվում է Գրիբոեդովի գրական կապերը XIX դարի սկզբի վրաց առաջադեմ հասարակայնության հետ, հոգված, նվիրված հայկականավոր վիպասան Ա. Շիրվանզադեի կյանքին ու ստեղծագործությանը կամ զեկուցում Սայաթ-Նովայի պոեզիայի ինտերնացիոնալ բնույթի մասին, հավասարապես մոտ ու հարազատ Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդներին, — ամենուրեք ու ամեն տեղ Տարիձեն հանդես է գալիս որպես մեր երկրի տարբեր ազգությունների բարեկամության ջատագով:

Երեսնական թվականներին ժողովուրդների բարեկամության թեման նրա պոեզիայում կենտրոնական տեղ է զրավում: Այդ այն հիմնական բանաստեղծական տեսանկյունն էր, որտեղից պոետը ձգտում էր արտացոլել և իմաստավորել նոր կյանքի հաստատման բազմակողմանի պրոցեսը, նոր հասարակական գործոնները, քաղաքական երևույթները, կուլտուրական կապերը և, վերջապես, կենդանի մարդկանց փոխհարաբերությունները:

Ազատ և իրավահավասար ժողովուրդների եղբայրական բարեկամությունը Տարիձեի համար

¹ Тицян Табидзе, Избранное, Москва, 1957, стр. 8.

դառնում է խելացիության և բարձր հումանիզմի առավելագույն վառ արտահայտություն, որ կազմում է նոր կարգերի էությունը:

«Հայաստանում» բանաստեղծությունների շարքը վկայում է այն մասին, թե որքան օրգանական է եղել բարեկամություն թեման պոետի համար: «Քարերի աղաղակը», «Պոետների հրազանքը մարմնացած», «Կենաց», «Անապատի ավտոճանապարհը» բանաստեղծություններում ամեն մի բանաստեղծորեն ստեղծված արդիականության նկարագիր, ամեն մի դրվագ հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից, ամեն մի լեռ, արահետ և նույնիսկ Հայաստանի քարը վրաց բանաստեղծի գիտակցության մեջ սերտորեն կապվում է ոչ միայն իր ժողովրդի անցյալի ու ներկայի, այլև իր սեփական կենսագրության հետ:

Պատահական չէ, որ այդ շարքի հաջողված գործերից մեկը՝ «Պոետների հրազանքը մարմնացած» բանաստեղծությունը, Տաբիձին նվիրել է հայ մեծ պոետ Հովհ. Թումանյանին, մի մարզու, որն անձամբ Տաբիձեի համար ղեկուս պատանեկություն տարիներից իր մեջ մարմնավորել է հարևան ժողովուրդների հղբայրական միության ազնիվ ճրգտումները: Վրաց բանաստեղծն արտահայտելով իր սերը Թումանյանի նկատմամբ, այնուհետև այն միտքն է արտահայտում, որ հայ մեծանուն բանաստեղծի հրազանքը ազգերի անխախտ հղբայրու-

թյան մասին մեր օրերում դարձել է իրականություն, ընդմիջտ անհետացել են թշնամություն հրահրող պատճառները ու հղբայրը հղբոր ղեմ էլ չի ելնում և ով անցյալում եղել է թափառական հովիվ, այսօր երկիր է կառավարում:

Անհետ կորել է գծությունը հին,
եվ մեր նրազն է արդեն իրական...
Ով երեկ հովիվ էր սոսկ լեռնային,
Այսօր աշխարհն է վարում տիրական:

Կովկասյան հղբայր ազգերը այսօր
Ուրիշ մի երգ են համերաշխ երգում.
Աշխատանքն աղատ տեր է գերհզոր,
եվ քո Անուշն էլ չի հեկեկում:

եղբայրներիս հետ եկել եմ ես էլ
Այս հղբայրությանն ասելու նոր երգ.
Այն երգը, որ զու էիր սկսել,
Կշարունակենք այսօր ահա մենք և:

«Կենաց» բանաստեղծության մեջ Տաբիձին, անդրադառնալով Հայաստանի ոչ հեռու պատմական անցյալին՝ ուսուական զորքերի կողմից Հայաստանը ազատագրելու կարևոր իրադարձությունը, իրավացիորեն գրել է.

Թեպետ խաղաղվեց երկիրն այս մի պահ,
Թեպետ երևանն առավ զորքը ոտս,
Մարդկանց բաժինն էր ղեռ զրկանք ու մահ,
եվ մաքառում էր ժողովուրդն անհույս:

1 «Վրաց գրականության ընտիր էջեր», 1961, էջ 467:

Այս արտում հովտում՝ ասես թաղման վայր՝
Փոված էր մոխիրն անհղ անցյալի
Անթաղ ոսկորներ, գանգեր անհամար,
Հետքերն անպատում դարավոր ցավի 1:

Բանաստեղծն այնուհետև այն միտքն է արծար-
ծում, որ ցարական միապետությունը չէր, որ պետք
է փրկեր պարսկական ու թուրքական հարստահա-
րիչների կամայականությունների հետևանքով ա-
վերված Հայաստանը: Տարիձեն պնդում է, որ հայ
ժողովուրդը ազատվելով իսպառ բնաջնջվելու մե-
ծագույն շարիքից՝ գտնվում էր իրավազուրկ, թըշ-
վառ վիճակում: Յարական իշխանության ազգա-
յին քաղաքականությունը, փոքր ազգություններին
միմյանց դեմ լարելը և ազգամիջյան կոխվներ հրա-
հրելը՝ ուսույցության վերելքին վնաս հասցնելու
նպատակով, ժողովուրդներին մշտապես պահում
էր լարված վիճակում, զրկում ստեղծագործ աշխա-
տանքի հնարավորությունից և թշնամացնում զըր-
կից, եղբայրակից ազգերին միմյանց հետ:

Թշնամի էին եղբայր եղբոր
եվ ցեղը ցեղին՝ այն դաժան դարում,
եվ տրտում-տխուր Արաքսը պղտոր
Արցունքներով էր անվերջ վարարվում 2:

Այդ բոլորին ավելանում է իմպերիալիստական

1 «Վրաց գրականության ընտիր էջեր», 1961, էջ 464:

2 Նույն տեղում:

պետությունների կողմից հրահրված հայկական
կոտորածները, հայության գաղթը սուլթանական
Թուրքիայից, «ցեղակից տգրուկի»՝ դաշնակցու-
թյան ազգադավությունը, և հայ ժողովուրդը նորից
կանգնում է բնաջնջման եզրին:

Նորից հրգե՛ր բոնկեց դաժան,
Գալլեր ոռնացին, ջարդարար ու գող,
Կարա Բեքիրը՝ կոշումով փաշա,
Անցավ այդ երկրով վայրի մոլուցքով:

Ոչ միայն թուրքն երկիրն ավերեց,
Այլև ցեղակից տգրուկն ազգազավ,
Եղբայրն եղբոր դեմ իր սուրը սրեց,
Եվ վրեժն աճեց ու ահադնացավ... 1

Հայ ժողովրդին ոչնչացման վտանգից փրկում
է մեծ կենինի վառած նոր լույսը: Տարիձեն ոգե-
շընչված գրում է.

Եվ ահա... կենինն իմաստուն ու մեծ
Վառեց կովկասում փրկության նոր լույս,
Եվ հավերժորեն նա եղբայրացրեց
Հայ ու վրացի և թուրք, օս ու ուս 2:

Բանաստեղծը համոզված, որ եղբայրակից հայ
ժողովուրդն արդեն ազատագրվել է դարավոր շըղ-
թաներից և մշտնջենական տառապանքներից, որ

1 «Վրաց գրականության ընտիր էջեր», էջ 464:

2 Նույն տեղում:

ընդմիջտ փակվել են վշտի դռները և Հայաստանը
ցնծութեամբ է տոնում իր վերածնունդը, խանդա-
վառված շարունակում է.

Այստեղ շի զարթնի այլևս ոչ մի խան,
Չի լսվի անգամ նման զառանցանք.
Ուրմն, թեղա՞, երգ ուրախութեան,
Եվ վշտի վրա դիր ամուր փականք:

Քող ծաղկի կրկիրը կորհրդային,
Կենացը՝ մի նոր արևի արդար,
Եվ կենացը նոր սերնդի, որ հին
Դաճությունները սոսկ զբքում կարգա՛:

Այդ նոր սերնդի՝ իր երջանիկ ապագան կերպող
հայ ժողովրդի բնությունը վերափոխող ստեղծա-
պործ, ոգեշունչ աշխատանքն է գովերգել Տ. Տարի-
ձեն իր մի այլ՝ «Քարերի ազաղակը» բանաստեղ-
ծություն մեջ.

Հին միջր ահա՝ ասես կյանք առած,—
Քարեր են քանդում կիկլոպներն այստեղ,
Ճեղքվող ժայռերի անկում ու շտառչ,
Մթին կիրճերում սարսափն է նստել:

Բանաստեղծը հպարտությամբ նշում է, որ աշ-
խատանքը մեզնում դարձել է փառքի ու պատվի
գործ, հայ ժողովուրդը վայելում է իր աշխատան-
քի պտուղները, դարձել է իր ճակատագրի տերը և

¹ «Վրաց գրականության ընտիր էջեր», 1961, էջ 465.

քայլում է դեպի երջանկությունը տանող արևոտ
ճանապարհով.

Այդ բուշեիկյան քունզն է փորում,
Ու տես, հասել է մարդն իր երազին,
Այն ինչ տանջանք էր, քրտինք ու արյուն,
Գարձել է սխրանք ազատ ու ազնիվ:

Չի պատկանելու էլ խալիֆներին
Քաղաքը այս նոր՝ Բաղդադի նման,
Ելել է մարդը որջերից մթին,
Ու բռնել իր նոր, արևոտ ճամփան:

Դե ուրախացիր, ազնիվ բարեկամ,
Իսկ շար թշնամին թող կորչի անհետ,
Էլ շի հանդուրժի կացինն երկաթի,
Կպատժվի նա, ով շար է ու նենդ:

Օ՞, ոչ, իդուր չէ կրում մեր գերբը
Պատկերը հզոր Մուրճ ու Մանգալի,
Փոխվել է մարդը ու նրա դեմքը,
Ու նա բնության արքան է հիմի:

Ահա փոթորկվեց ծովը ժայռերի,
Ալիբների պես քարեր ծփացին,
Փառք ու հաղթանակ կուտ բազուկներին,
Որոնք քարերին ճանապարհ բացին:

Տ. Տարիձեն բարձր է գնահատել հայ ժողովրդի
կույտուրան: Ակնածանքով խոսելով Հայաստանի
պատմական հուշարձանների մասին, նա միաժա-
մանակ հիացել է սովետահայ զրոյների, նկարիչ-

ների ստեղծագործութիւններով: Այս առումով ուշագրավ է վրաց բանաստեղծի «Անապատի ավտոճանապարհը» շափածո գործը: Գովերգելով Հայաստանի բնութիւնը, Զանգեզուրի կուսական լեռնաշխարհը, Ալագյազի կանաչապատ լանջերը, Արարատի ձյունապատ դագաթը, հայկական վեհ ճարտարապետութիւնը, Տաքիձեն ոգեշնչված խոսում է նաև ժողովրդի կենսունակութիւն, առողջ, ընդվզող և շքեղ զոռ ոգու մասին, որը եղել է հիմնական նախապայմաններից մեկը և օգնել դիմանալու դարերի փոթորիկներին ու կուլ շղնալու զանազան արտաքին և ներքին թշնամիների ազդակործան քաղաքականութիւնը: Բանաստեղծը հայ ժողովրդի թշնամիներից խայտառակութիւն սյունին է դամում դաշնակցութիւնը, որ ցանկանում էր հայրենիքը վաճառել օտար տերերին: Սակայն հայ ժողովրդի ազատատենչ ձգտումները, դարերի ստրկական լուծը թոթափելու նրա երազանքը պայքարի է հանում Հայաստանի աշխատավորութիւնը ընդդեմ տիրող կարգերի և կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ տապալելով ատելի դաշնակցութիւն արյունոտ տիրապետութիւնը՝ դառնում է իր բախտի տերը: Եվ ահա, լինելով Սովետական Հայաստանում ու տեսնելով իր պայծառ ապագան կերտող հայ ժողովրդի ուրախ ու երջանիկ կյանքը, մոտիկից ծանոթանալով Ալ. Իսահակյանի և Ե. Չարենցի պոեզիային, գերվելով Մար-

տիրոս Սարյանի հիասքանչ արվեստով, Տաքիձեն իր բանաստեղծութիւնը ավարտում է ժողովուրդների եղբայրութիւն կոչով:

«Հայաստանում» բանաստեղծութիւնների շարքով շի սպառվում Տիգրան Տաքիձեի մատուցած ծառայութիւնները հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամութիւն ամրապնդման գործին: Ցանկանալով ավելի մոտիկից ծանոթացնել երկու դրկից ժողովուրդներին միմյանց հետ, վրաց բանաստեղծը հաճախ հանդես է եկել հայ գրողներին նվիրված հոդվածներով, թարգմանել է Ալ. Իսահակյանի «Արու-լայա Մահարի» պոեմը և այլն: Հայաստանում երած ժամանակ Տաքիձեն գրել է. «Մենք՝ վրագիներս ու հայերը խայտառակ չափով քիչ ենք ճանաչում միմյանց. պիտի որական քայրեր անել այս փոխառած ճանաչողութիւնը ռեալ հոգի վրա դնելու տեսակետից: Վրագրական գրականութիւն մեզ նկատվող այս բարդ վերացնելու համար որոշ ծառայութիւն կարող են մատուցել իմ աշխատութիւններու: Ես պատրաստել եմ մի գիրք Հովհաննես Թումանյանի մասին, որն ընդունված է Վրաստանի Պետհրատի կողմէն. ատրաստվում եմ գրել մի գիրք նոր Հայաստանի մասին, իսկ աւժմ որպէս ված եմ Ալ. Իսահակյանի «Արու-լայա Մահարի» պոեմի թարգմանական աշխատանքով»¹:

¹ Տ. Տաքիձեի թարգմանութեամբ «Արու-լայա Մահարի» պոեմը լույս է տեսել 1931 թվականին: Վրաց բանաստեղծը

Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին գրված գործերից ուշագրավ են նաև պրոլետարական բանաստեղծ Նոյ Զոմլեթելու «Երևանին» և Կ. Լորթքիֆի «Երևանից մինչև էջմիածին» բանաստեղծությունները: Կ. Լորթքիֆի «Երևանից մինչև էջմիածին» բանաստեղծության մեջ արտացոլվել են այն տպավորությունները և մտորումները, որոնք նա ունեցել է, երբ ճանապարհորդել է Երևանից էջմիածին: Բանաստեղծը վառ գույներով նկարագրում է Հայաստանի բնությունը, նրա գեղեցիկ ձմեռը և ապա դիմելով կառապանին, ասում է. «Դե՛հ, բշիք ձիերըդ, անիվներովդ ակոսիր, ի՛մ սիրելի կառապան, բո հարազատ երկիրը: Ուրախ եմ, տեսնելով, որ փակվել են այն դառը վերքերի բերանները, որոնք հնում կրծոտում էին մեր մարմինը»: Այստեղ Կ. Լորթքիֆի «Երևանից մինչև էջմիածին» բանաստեղծության մեջ և վրաց ժողովուրդների բախտակից լինելու փաստը, այն ճշմարտությունը, որ այդ երկու ժողովուրդները դարեր շարունակ եղել են մի մարմնի պես, պայքարելու մաքառել են իրենց ազատության ու անկախության, իրենց մարմինը տանջող «դառը վերքերը»:

պոեմի թարգմանության առաջաբանում գրել է. «Ինչ համար բոլորովին պարզ էր, թե ինչ խոշոր դժվարությունների առաջ էի կանգնած, երբ ձեռնարկում էի այսպիսի մի պոեմի թարգմանությունը»: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մ. Զավարյան, Ուրվագծեր հայ-վրաց դրական-կուլտուրական կապերի պատմության, Երևան, 1959, էջ 167—169:

բուժելու, այսինքն՝ արտաքին ու ներքին թշնամիների շահագործումից, հարստահարումից և ստրկական կապանքներից ազատագրվելու համար: Իր ժողովրդի ազատության համար մղած պայքարի պատմությանը լավատեղյակ բանաստեղծին հետաքրքրում է նաև աղատատենչ հայ ժողովրդի պատմությունը, և նա դիմելով կառապանին, խրնդրում է. «Ասա, պատմիր ինձ, թե որտեղ ինչ կոփներ են տեղի ունեցել. թեև ես՝ իրրե մի այլ ազգի մարդ, շեմ հասկանա ասածդ, բայց այսօր բո լեզուն էլ մայրենի է ինձ համար, որովհետև այդ լեզվով էր խոսում Շահումյանը»:

Հայ ժողովրդի պատմական անցյալը և երջանիկ ներկան է արտացոլվել Նոյ Զոմլեթելու «Երևանին» բանաստեղծության մեջ: Պոետը, նկարագրելով հայության վեհ ու հերոսական, սակայն տառապանքներով լի կյանքը՝ ունայնությանից առաջ, բացականում է. «Օ՛հ, Երևան, օ՛հ Վանի ժողովուրդ, հին նախնի հուշակված ժողովուրդ: Դու շատ վե՛հ ժամանակներ ես ունեցել, բայց դրա հետ մեկտեղ հազար վիշտ ու տանջանք ես կրել»: Ապա Զոմլեթելին հիացմունքով պատկերելով «ամբողջ աշխարհում մեծ համբավ ունեցող» Արարատ լեռան իր վրա թողած մեծ տպավորությունը, անցնում է հայ ժողովրդի ստեղծագործ, շինարարական աշխատանքի գովերգմանը և հույս հայտնում, որ Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվե-

լուց հետո հայ ժողովուրդն առաջ կրնթանա իր որոշակի կերպով դժած, վստահելի ճանապարհով:

Հնի և նորի հակադրութեամբ է գրված նաև Վրաստանի ժողովրդական պոետ Գ. Լեոնիձեի «Հայաստանին» բանաստեղծութիւնը: Պոետը նախաձեռնուցիտն Հայաստանը պատկերում է որպես մի երկիր, որտեղ դաշտերը ջրվել են արշուն-արցունքով, որովհետև դարեր շարունակ հայ ժողովրդի գլխին կախված է եղել օտար հարստահարիչների դաժան եղեռնի սուրբ և նա տառապել է վշտի ծովում ու կրել ստրկութեան բիրտ շղթաներ:

Խոշտանգվում էիր բիրտ շղթաներում,
Շուրջդ արտասուք, ավեր, վշտի ծով...
Շիրիմների պես ցուրտ էին սփռում
Դաշտերդ պատած քարով ու քարով 1...

Եվ վրաց բանաստեղծը գարմանք է հայտնում, թե ինչպես բազմիցս հողմածեծ և տանջանքների մեջ հեծող հայ ժողովուրդը կարողացավ պահպանել իր գոյութիւնը:

Երկի՛ր սրբատուրք արցունքով ջրված,
Հաղար ավերի, դավերի դու գոհ,—
Ինչ ուժ կար քո մեջ, որ առող մնաց՝
Շուրթին լուսայգի երգը հավերժող 2...

Այս հարցադրմամբ Լեոնիձեն ընդգծում էր, որ հայ ժողովուրդը չի մնաջնջվել և իր գոյութիւնը

1 «Սովետական Հայաստան», 1956, № 220:

2 Նույն տեղում:

պահպանում է առաջին հերթին շնորհիվ իր աննրկուն, կենսահաստատ և քաջարի բնավորութեան: Այնուհետև բանաստեղծը խանդավառված երգում է, որ նրբանի արտասուքի և արյան մեջ կորած, թշնամիների կողմից հալածված հայ ժողովուրդն իր անշեջ հավատի շնորհիվ դեպի լուսավոր գալիքը՝ ՍՍՌՄ ժողովուրդների մեծ ընտանիքում կերտում է իր փառավոր ապագան:

Ձեզում են զվարթ մոռնեցող անթիվ,
Լաստակներդ հաղթ սլանում դեպ վեր,
Այս քո երկիրն է Մհերի, Դավթի՝
Հազել լուսայգի բոցեղեն թևեր 1...

Ոգեշնչված հայ ժողովրդի ստեղծագործ, բնութիւնը վերափոխող և բազմաթիվ բարիքներ ստեղծող աշխատանքով՝ վրաց բանաստեղծն իր ձեռքն է առնում «Սեանի թասը» և խմում է հայ ժողովրդի կենացն ու նրան մաղթում:

— Էլ ոչ մի ավեր, ոչ մի պաշարում,
Միայն մեր սիրով լինեն պաշարված...
Եղբայրնե՛ր, հպենք մեր սրտերն իրար,
Ձոգենք անձկալի հուզով անարատ,
Թող բոցավառվեն այլ հրով վարար
Թե՛ Մղինվարի և թե՛ Արարատ 2...

Գ. Լեոնիձեն լի է անսահման սիրով դեպի Սովետական Հայաստանը, նրա կուլտուրան, հայ ժո-

1 «Սովետական Հայաստան», 1956, № 220:

2 Նույն տեղում:

դովրդի ծոցում սնված զավակները, որոնք իրենցով
մարմնավորում են ամբողջ հայությանը.

Զանգվից եմ լսում հրճվանքդ անշեջ,
Որ լցնում է վառ խինդով սար ու ձոր,
Քո սրտի երգն է կաթում հոգուս մեջ
Իսահակյանի տաղով մեղրածոր...
Երգը հուզակեզ մեր Կոմիտասի,
Սարյանի վառած երանգը շողուն,
Գարձեկ են, ասես, թեև իմ երազի,
Լեռներից սիրով սիրտս ես ողջում և...

Անսահման սիրով է գովերգել հայ ժողովրդի
մեծանուն պոետ Ավ. Իսահակյանին Գ. Լեոնիձին
իր «Ավետիք Իսահակյանին» էքսպրոմտ-բանա-
ստեղծության մեջ. հեղինակը բանաստեղծական
գեղեցիկ խոսքի և պատկերների միջոցով մեծարում
է վարպետին, նշելով, որ նա իր պոեզիայով ան-
մահացել է, և որ նրա երգերը դարեր կապրեն ու
կրթաբան են «Հայաստանի սրտի հետ».

Գու կովկասյան երգիչների նահագետ,
Խառնվել ես անմահության շնչի հետ:
Ոտքը՝ հողին և հայացքը՝ երկնքին,
Մասն է լինում երգից նժույզը կրկին:
Հեղեղեցիք այնքան կարոտ, այնքան սեր
Ու կոչեցիք նրանց «Երգեր ու վերքեր»:
Վերքդ գնաց, երգդ մնաց աշխարհին
Մաքուր որպես ձյունը Մասյաց կատարին:
Ու երգիդ հետ մնաց անունդ անմեռ

1 «Սովետական Հայաստան», 1956, № 220:

եվ կմնա այդպես դարեր ու դարեր,
Կրաբախի Հայաստանի սրտի հետ,
Գու կովկասյան երգիչների նահագետ և:

Արվեստի ու գրականության և բնդհանրապես
իրենց ստեղծագործության մեջ ու գործունեության մեջ
ազգային սահմաններն անցած և համայն մարդ-
կությանը հայտնի դարձած կուլտուրայի գործիչնե-
րին նվիրված պոեմները, ձոն-բանաստեղծություն-
ները կամ զրավոր բնութագրումները պետք է դիտ-
վեն նաև որպես տվյալ ժողովրդի, նրա քանքարի
գովնբգում: Չէ՞ որ այդ գրողները և արվեստագե-
տները մեծ են առաջին հերթին հենց այն պատճա-
ռով, որ նրանք կարողացել են վարպետորեն և գե-
ղարվեստական բարձր հնարանքների միջոցով ար-
տահայտել ժողովրդի ձգտումները, մտորումները,
նկրտումները, պատկերել ազգային սովորույթնե-
րը, աշխատանքային հերոսիկան և այլն: Այս առու-
մով հիշենք Մայակովսկու, Չարենցի այն ստեղծա-
գործությունները, որոնք, այս կամ այն գործչին,
երկրին կամ ժողովրդին նվիրված լինելով հան-
դերձ, իրենց բնդհանրացումներով այնքան խոր են,
որ ձեռք են բերել խոշոր հասարակական-քաղա-
քական նշանակություն և դարձել ժամանակի նշա-
նակալից ստեղծագործություններից: Իհարկե, ինչ-
պես ամեն մի թեմայով գրված, այնպես էլ ժողո-
վուրդների բարեկամությունը արտացոլող գործն-

1 «Վրաց գրականության ընտիր էջեր», էջ 505:

րը միշտ չէ, որ հասնում են գեղարվեստական կատարելության, սակայն, այնուհանդերձ, դրանք ձեռք են բերում յուրօրինակ հասարակական-դաստիարակչական նշանակություն:

Մասնավորացնելով մեր խոսքը կուլտուրայի գործիչներին նվիրված ստեղծագործությունների վրա, պետք է նշել, որ այդ գործերը, բացի ժողովուրդներին բարեկամության ոգով դաստիարակելուց, միաժամանակ բանաստեղծական պատկերավոր խոսքի միջոցով նշում են արվեստի և զրականության ականավոր ներկայացուցիչների դերը ժողովրդի հոգևոր կուլտուրայի զարգացման գործում, ներկայացուցիչներ, որոնց ստեղծած ժառանգություններ որոշվում է տվյալ ազգի կուլտուրայի զարգացման մակարդակը: Հովհ. Քումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Մ. Սարյանի ստեղծագործությունները հենց այդպիսին են: Պատահական չէ, որ վրաց անվանի ռեժիսորներ Գ. Կանդելակիև և Ռ. Չխեիձեն, խոսելով հայ մեծ նկարիչ Մ. Սարյանի արվեստի մասին, նշել են. «Ազգը այն ժամանակ է մեծ, երբ նա ունի այնպիսի զավակ, ինչպիսին Սարյանն է: Նրա ամեն մի կտավը մեծ մտքի, մեծ զգացումի մարմնացում է: Նա իսկական ազգային նկարիչ է: Հիասքանչ են Հայաստանի բնանկարները, փայլուն են դիմանկարները: Ամենուրեք զգացվում է մեծ նկարչի սուր աչքը և լույսի յուրօրինակ զգացումը:

Այսօր նա 80 տարեկան մի մարդ է: Սակայն ոչ մի բանում, բացի սպիտակ մազերից և իմաստությունից, չի զգացվում տարիների բազմաթիվությունը: Ցանկանում ենք նրան առողջություն և զարձյալ առողջություն: Նա խոշորագույն նկարիչ է: Նա հայ ազգի պարծանքն է»¹:

Այստեղ ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Մ. Սարյանին նվիրված բնութագրումը դառնում է նաև հայ ժողովրդի կուլտուրայի մեծությունը բնորոշող բնութագրում: Եվ դա տրամաբանական է, որովհետև սե հայ մեծ գեղանկարիչի նման արվեստագետների ստեղծագործություններն իրենց մեջ մարմնավորում են այն ամենը, ինչ ստեղծել է ժողովուրդը հարյուրամյակների ընթացքում: Մ. Սարյանի արվեստը, իր ձևով ազգային լինելով հանդերձ, դարձել է համամարդկային և այն գերում է ոչ միայն հային, այլև համայն մարդկությունը: Մ. Սարյանը դարձել է, եթե կարելի է այսպես ասել, մարդկային հոգու ճարտարապետ և այդ է պատճառը, որ նրա բարձր արվեստով սքանչանում են բոլորը: Մ. Սարյանի ստեղծագործությամբ սքանչանում են նաև վրաց արվեստագետները, գրողները և խորհուրդ տալիս իրենց նկարիչներին սովորել հայ մեծ նկարչից, որովհետև «վրձինի այդ մեծ վարպետի աշխատանքների հետ ծանոթանալը, — ինչպես գրել է ՍՍՌՄ Գեղարվեստի ակադեմիայի թղթակից-

¹ Մ. Սարյանի անձնական արխիվ:

անդամ Ու. Ջափարիձեն, — հարստացնում է մեր արվեստը, ոգևորում մեր արվեստագետներին: Մ. Սարյանը որպես ստեղծագործող, իր վառ և գունեղ տաղանդով նվաճել է ժողովրդի սերը: Նրա ստեղծագործություններում վառ ու անմար գույներով է պատկերված Հայաստանի բնությունը»¹:

Մ. Սարյանը և հայ ժողովուրդը անբաժանելի են, որովհետև նա իր «մեջ ամբողջացրել է հայ ժողովրդի լավագույն գծերը: Ձեր վրձինով դուք բացել եք ձեր այնքան անկեղծ, մաքուր ու մեծ սիրտը: Քող մեր տաղանդավոր երիտասարդությունը ձեզանից սովորի տեսնել կյանքի մարդարիաները և արվեստում լինել այնպես անկեղծ, ինչպես դուք»², — ասել է պրոֆեսոր Վ. Կանդեկակին:

Մ. Սարյանի հաղվազեպ արվեստով հիացել ու շարունակում են հիանալ վրաց կուլտուրայի և գրականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, այդ թվում՝ Գ. Լեոնիձեն, Ս. Չիրովանին, Տ. Տաբիձեն, Ի. Նոնեշվիլին, Ռ. Մարգիանին և ուրիշներ: Հիշյալ գրողների արտահայտած կարծիքները, գրի առնելոված տպավորություններն ավելի ամբողջական ու ավելի ընդհանրացած ձևով արտահայտել է գրականագետ Իրակի Անդրոնիկովը: 1956 թվականին գիտելով Մ. Սարյանի ստեղծագործությունների ցուցահանդեսը, նա գրել է. «Միակ բանը, որ

¹ «Գրական թերթ», 1955, 23 սեպտեմբերի:

² Նույն տեղում:

կարելի է ասել այս ցուցահանդեսը գիտելուց հետո — հսկա՝ է: Մեծագույն բազմազանություն, որը հաղվազեպ է հանդիպում արվեստի մեջ՝ միասնական ոճի ընդհանուր զգացման առկայության դեպքում: Չնվազող, շաղքատացող, այլ անընդհատ աճող տաղանդի ուժ, արտասովոր արդիականություն կյանքի և մարդկանց զգացման հարցում, ցնցող և ուրախացնող գեղարվեստականություն, գույների սիմֆոնիկություն, հոգեբանական բնութագրումների խորություն և բազմազանություն, կենսականություն և միևնույն ժամանակ ամեն մի մանրամասի և ամեն մի առարկայի լակոնիզմ՝ ընդհանուր առմամբ, ցնցող բազմազանություն, բանաստեղծականություն, փիլիսոփայական խորություն — ահա, թե ինչն է հիացնում և գերում Սարյանի արվեստի մեջ, ինչն է այս ցուցահանդեսը դարձնում մեր կուլտուրական, մեր գեղարվեստական կյանքի աչքի ընկնող իրադարձությունը»¹:

Մարտիրոս Սարյանը վաղուց արդեն հայտնի է որպես գույների կախարդական վարպետ: Նրա ստեղծագործությունների բազմերանգությունը, գույնային կոնտրաստների միջոցով բնութային այս կամ այն տեսարանի և կամ մարդու հոգեբանության մեջ էականը բացահայտելու խոշոր կարողությունը հիացնում են մեծ նկարչի կտավները

¹ Մ. Սարյանի անձնական արխիվ:

դիտողներին, իսկ ներշնչանքով վրձինված այդ գույները, որոնք այնքան ուրախ են ու կենսախինդ և ընդգծում են կյանքի հաղթանակն ու նրա բազմազանությունը, ոգևորություն են առաջ բերում և ոգեշնչված դիտողը, որ այլևս հնարավորություն չունի պարփակելու իր հուզմունքը՝ անհրաժեշտություն է զգում ուրիշին էլ մասնակից դարձնել այդ ամենին և գրի է առնում իր տպավորությունները՝ նույնքան ոգեշունչ, որքան ներշնչանքով են ստեղծված Սարյանի կտավները: Այդպիսի զգացմամբ ենք համակվում, երբ կարդում ենք Ի. Անդրոնիկովի այս տողերը. «...մեկը մյուսի հետևից մեր մտահորիզոնի առաջ են կանգնում ձեր կտավները՝ վառ կարմիր զգեստներ՝ դարնան սպիտակվարդագույն ծաղկունքի միջև, մանուշակա-մոխրագույն լեռնալանջեր, թափանցիկ երկնագույն երկնակամարներ, թանձր կապտագույն ստվերներ, ավազա-նարնջագույն, արևով լուսավորված պատեր, զմրուխտագույն կամ կապույտին տիող, թեթև կամ հյուսիս մուգ կանաչ բնություն, միշտ տունակուն, միշտ բազմերանգ, ինչպես նախշված գորգը: Իսկ ձեր դիմանկարները—գորգերով և ֆոներով այնքան հարուստ, որքան և ձեր ներկապանակը: Իսկ այս հանդիստ կեցվածքները, ձեզ հանդիպած մի ամբողջ սերնդի մտածող աչքերը, ձեր կողմից նկատված և դրոշմված սովետական մարդիկ: Եվ ձեր բոլոր մարմնացումներում առկա է

կյանքի ահեղադրող հաղթանակը, նրա մեծ բազմազանությունը և ձեր աշխարհը դիտելու զարմանալի շոյությունը, որ միշտ գեղեցիկ է ու հոյակապ և փրկիստփայտրեն իմաստավորված ձեր կողմից: Ձեր բոլոր կտավներին բնորոշ են ձեր իմաստությունը և խորագույն հանգիստը, որի մեջ զբաղված է ձեր վիթխարի տեմպերամենտը: Ձեր հիասքանչ «անդանտեն», ձեր կայծասփյուռ «ալեգրոն», ձեր գույների հանդիսավոր հնչյունները. ամեն ինչ գեղեցիկ է ձեր ստեղծագործություններում, ամենը մարմնավորում է մեր քսաներորդ՝ սովետական դարաշրջանը, ամենը իրենց հայացքը հառել են դեպի ապագան և երզում են ներկայիս հոյակապությունը»¹:

Մ. Սարյանի վեհ ու հոյակապ արվեստը, նրա ստեղծագործությունների բովանդակության այժմեականությունը, որ սեղմ, բայց ճիշտ ու ոգեշունչ բնութագրվել է Ի. Անդրոնիկովի կողմից, հայ մեծ նկարչի ռեալիստական արվեստը, որի մասին գեռևս 1939 թվականին, Երևանի օպերային թատրոնի կողմից թրիլիսիում արված «Ալմաստ» օպերայի ներկայացման առթիվ գրել է բանաստեղծ Կարլո Կալաձեն, նշելով, որ «Կարճ շրջանից հետո, երբ մեր բեմում տիրապետում էին ֆորմալիզմը և կոնստրուկտիվիզմը, հատկապես ուրախալի է այն երևույթը, որ թատրոն են եկել բարձր վարպետու-

1 Մ. Սարյանի անձնական արխիվ:

թյան տեր նկարիչներ և իրենց հետ բերել են խակական արվեստ: Սա ամբողջությամբ վերաբերում է նկարիչ Սարյանի գեղարարականներին՝ ամենալավագույնին, որ ես երբեք տեսել եմ բեմի վրա»¹, այս բոլորը վրաց կուլտուրայի գործիչների համար հիմք են ծառայել Մ. Սարյանին իրավացիորեն համարելու հայ ժողովրդի պարծանք և խոսել վրաց ժողովրդի դեպի Մ. Սարյանը տածած անկեղծ սիրո մասին: Հիշենք այս գրքի բնաբանում բերված բանաստեղծական խոսքի մեծ վարպետ Ավ. Իսահակյանի խոսքերը, որ նա ասել է «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի վրացերեն թարգմանության առթիվ գրված իր երկու խոսքում. «Քացի քաղաքական ու տնտեսական գործոններից, որոնք միացնում են ժողովուրդներին, զոյություն ունի նաև մի անխուսափելի գործոն—արվեստն է ընդհանրապես և զբրականությունը մասնավորապես»: Այս բնորոշման լավագույն ապացույցը տեսնում ենք նաև Մ. Սարյանի ստեղծագործությունների օրինակով: Մեծ նկարչի գործերն իրենց կատարելության շնորհիվ դուրս գալով ազգային շրջանակներից և մյուս ժողովուրդներին ներկայացնելով Հայաստանի գեղեցկությունները, ձեռք են բերում խոշոր ճանաչողական արժեք և դառնում այն գործոններից, որոնք մոտեցնում են ժողովուրդներին, իսկ իրեն՝ Մ. Սարյանին դարձնում ժողովուրդների բարեկամու-

թյան համար գործող արվեստագետ: Այս ամենի խոր գիտակցմամբ նկարիչ Կ. Ճանկվետաձեն 1955 թվականին դիտելով Մ. Սարյանի Քրիլիսիում բացված ցուցահանդեսը, գրել է. «Ականավոր հայ նրկարիչ Մարտիրոս Սերգեյի Սարյանն իրավացիորեն համարվում է եղբայրական հայ ժողովրդի պարծանքը: Նա արժանավայել կերպով գտավ վրաց հասարակայնության անկեղծ սերը և ճանաչումը, որին վաղուց ի վեր արդեն հայտնի և հարազատ է նկարչի բացառիկ ազգային ստեղծագործությունները՝ անդրկովկասյան եղբայրական ժողովուրդների միջև բարեկամության ամրապնդման համար անխոնջ մարտնչողի կենտրոն արվեստը»¹:

Կ. Ճանկվետաձեն Հայաստանը, նրա բնությունը և Մ. Սարյանին իրարից անջատ չի պատկերացնում. «Հենց որ ոտք եք դնում վերածնված Հայաստանի մայրաքաղաք Նրևան, իսկույն հիշում եք, որ այդ գեղատեսիլ քաղաքում արդեն երկար ժամանակ ստեղծագործում և հասարակական գործունեություն է զբաղվում Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ, ՍՍՄ Միության Գեղարվեստի ակադեմիայի իսկական անդամ... Մարտիրոս Սարյանը:

Նրբ ձեռք առչել առաջին անգամ բացվում է Հայաստանի լեռան հազվագեղ հիասքանչ բնակարար՝ այրող արևով լուսավորված Արարատի տեսա-

¹ «Коммунист», 1939, № 219.

¹ «Կոմունիստի», 1955, № 229:

րանը, Սևանա լճի ծփացող մակերեսը, անհնարին է, որ չհիշեք Սարյանի բնանկարները, որոնցով նկարիչը՝ երիտասարդական տարիներից սկսած, երգում է իր հայրենի բնությունը»¹:

Վրաց գրողները ևս ցանկանալով վերարտադրել, նկարագրել հայկական բնաշխարհի գեղեցկությունները, հաճախ են հիշատակում Մ. Սարյանին: Բերենք միայն մեկ օրինակ. Տ. Տարիձեն իր «Սևանի վրա» ակնարկում, նկարագրելով Սևանա լիճը, գրել է. «Հսկայական մի փոսի մեջ է ընկած Սևանը: Թվում է, թե լաջվարթ է ընկել երկնքից: Երբեմն թվում է, որ դա միրած է, որ երկինքը շուռ է եկել, և դու նայում ես մի հսկայական հայելու մեջ...»

Սևանը չորս կողմից շրջապատված է մերկ լեռներով, կարծես թե վիշապներ եկել են չուր խմելու, բայց ճանապարհին, բերանները բաց, սառել են ու քարացել»²:

Պատկերավոր այս նկարագրությունը տալուց հետո Տ. Տարիձեն զգալով, որ անհնարին է գրչի միջոցով վերարտադրել բազմերանգ Սևանի նկարագիրը, ավելացնում է, թե «Սևանի ալիքների երանգների համար նույնիսկ Մարտիրոս Սարյանը չի կարողանում գտնել էկվիվալենտներ, իսկ Հայաստանում ամեն ինչ հիշեցնում է Սարյանի գույ-

ները: Նա Հայաստանի համար նույնն է, ինչպես Կովկասի համար Վրուբելը, ինչպես Վրաստանի համար Նիկո Պիրոսմանիշվիլին: Ամենուրեք տեսնում ես նրա նատյուր-մորտերը»¹:

Սևանի լիճը հայկական բնաշխարհի այն հրաշալիքներից մեկն է, որի անկրկնելի գեղեցկությամբ հիացել են շատերը, այդ թվում նաև վրաց գրողները: Նրանցից ամեն մեկն իր ստացած տպավորությունը, մտորումները Սևանի մասին արտահայտել է յուրովի, գտել է համապատասխան արտահայտչական միջոցներ Սևանը իր տեսանկյունից գովերգելու համար: Այսպես, օրինակ, Մ. Շանշիաշվիլին Սևանին նվիրված իր «Լեզենդ Սևանի մասին» բանաստեղծության համար որպես հենք օգտագործել է լճի շուրջը հյուսված բազմաթիվ ժողովրդական ավանդություններից մեկը:

Շանշիաշվիլին Սևանի գոյացման տխուր լեգենդը օգտագործել է նոր՝ Սովետական Հայաստանը գովերգելու համար: «Լեզենդի» սկզբում պատկերված է դեռևս ռազմական թատերաբեմ շղարձած, անհիշելի ժամանակների Հայաստանը, երբ «Արարատը կաթ ու մեղր է ծորել» և «արևն այնտեղից է լուսավորել»: Սակայն գալիս են ահեղ ժամանակներ, Հայաստանի վրա են արշավում բազմաթիվ «ցեղեր», և հայկական լեռնաստանը

1 «Կոմունիստ», 1955, № 229:

2 «Заря Востока», 1929, № 183:

1 «Заря Востока», 1929, № 183.

դառնում է հրո ճարակ, հայ ժողովուրդը տառա-
պում է վշտի ու սովի ճիրաններում, և՛

Լաց եղան երկրի մայրերը անմեղ,
Սոսկ արցունք հոսեց մեղր ու կաթի տեղ,
Սովացավ այդ դառն արցունքն աղեկեղ...
Սևանա լիճը գոյացավ այդպես:

Ժամանակն անցավ... Աշխարհի վրա
Լենինյան դրոշն իր շողքը փոխեց...
Ժողովուրդն ինքը իր բախտը կոնց,
Ու վերածնվեց Հայաստանն ա՛նա:
Ահա շողշողուն նոր Երևանը՝
Հաղթանակների ցնծությունը իր պերճ,
Լույսի ցնծության մեջ է Սևանը,
Եվ ժողովուրդը երջանկության մեջ...
Եվ խաղաղության, սիրո թաղցրալուր
Երգն է հնչեցնում ծնարն ամենուր՝ 1:

«Տողեր՝ գրված Սևանի ափին» բանաստեղծու-
թյան մեջ Խուտա Բերուլավան սքանչանում է հրա-
զային հմուտ վրձինով նկարված Հայաստանի գե-
ղածիծաղ լճով, որտեղ աստղերը «խատուտիկ իշ-
խան դարձած՝ լողում են, նագում»: Սևանա լճի
գեղեցկությունը զմայլված բանաստեղծի մոտ բը-
նություն այդ հրաշալիքը գովերգելու զգացումը տե-
ղի է տալիս և նա խանդավառությունը նշում է, թե՛

Ո՞վ իմանար, թե մի օր էլ
Այս մունջ գեղուհին

1 «Վրաց գրականության ընտիր էջեր», Երևան, 1967,
էջ 400:

Փոթորկաթափ կենի մեզ հետ
Մեծ կյանքի ուղին,

Թե սպիտակ ածուխ կտա
Հսկա կասկադին,
Թե բյուրավոր աստղ կշողա
Նրա լայն կրծքին,

Թե փայլ կտա նոր օրերի
Հողին հայկական,
Ու կրերի ծաղկունք ու կյանք
Հանդերին խոսքան,

Թե լուրթ գույնն իր հեքիաթական
Կտա արտերին,
Ու կժպտա արևի պես
Հայ աղջիկներին՝ 1:

Ոգեշունչ տողերով, հարազատի խանդավառու-
թյամբ է գովերգել Սևանա լիճը վրաց պոեզիայի
տաղանդավոր ներկայացուցիչ Սիմոն Չիբովանին:
Սևանա լիճը և ընդհանրապես հայկական բնաշ-
խարհը Չիբովանու Հայաստանին նվիրված բա-
նաստեղծությունների շարքում ծառայում են որ-
պես ֆոն վերածնված հայ ժողովրդի հաջողություն-
ները, նրա ստեղծագործ աշխատանքը, վերափոխ-
ված Հայաստանը պատկերելու համար: Բնության
գեղեցկությունները վերարտադրելու միջոցով նկա-

1 «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1951, № 11,
էջ 68:

բարգրվող երևույթի նկատմամբ տրամադրութեան ստեղծման բանաստեղծական այդ հնարանքը նկատելի է Չիքովանու վաղ շրջանի Հայաստանին նրվիրված բանաստեղծութիւններում: Մեր խոսքը վերաբերում է 1929 թվականին գրված և 1934 թվականին «Բանաստեղծութիւններ» խորագիրը կրող ժողովածուում լույս տեսած «Սևանի կամ Գոգչայի լիճը» և «Ճանապարհորդութիւն Հայաստանում» գործերին, որոնց և հետագայում գրված Հայաստանին նվիրված բանաստեղծութիւններին բաժանում է մոտ մեկ քառորդ դար:

Չիքովանու տարրեր ժամանակներում գրված այդ բանաստեղծութիւնների համագրումը ակնառու կերպով ցույց է տալիս, թե ինչպիսի խոշոր առաջընթաց է ապրել Սովետական Հայաստանը. եթե 1929 թվականի վերահիշյալ բանաստեղծութիւններում հեղինակը բնութիւնը նկարագրելու միջոցով վերարտադրել է երկրի տնտեսական զարգացման համար առկա պոտենցիալ հնարավորութիւնները, ապա 50-ական թվականների կեսերին գրված բանաստեղծութիւններում մենք տեսնում ենք այդ հնարավորութիւնները իրականութիւն դարձած, եթե, ասենք, «Սևանի կամ Գոգչայի լիճը» բանաստեղծութիւնի մեջ Չիքովանին լծին կոչ է անում արթնանալ դարավոր քնից և ելնի նոր կյանքի ուղու վրա ու շառաչուն ջրերով փարոսներ վառի հայկական աշխարհի համար, ապա վերջին շրջանի

գործերում Սևանը այլևս «մունջ գեղուհի» չէ, այլ ամբողջ ձայնով խոսող մի կապտաշյա գեղեցկուհի, որը մասնակից է դարձել երկրի սոցիալիստական շինարարութիւնը, սպիտակ ածուխ է տալիս հսկա կասկադին ու իր անուշահամ ջրով կյանք տալիս խոպան հանդերին:

Ս. Չիքովանու Հայաստանին նվիրված բանաստեղծութիւնների շարքը վրաց ժողովրդի՝ ղեպի Հայաստանը, նրա ստեղծագործ ու կառուցող ժողովուրդը տածած ջերմ սիրո ու եղբայրական զգացումների բանաստեղծական արտահայտութիւնն է: Չիքովանուն հիացմունք է պատճառում հայ ժողովրդի ծաղկուն ու հարուստ կյանքը, նա այլևս չի տեսնում այն ամայութիւնը և տխրութիւնը, որի մասին իր ժամանակին գրել է անցյալ դարի բանաստեղծ Ա. Ճավճավաձեն: Բանաստեղծը նշում է, որ սուրալով «ղեպի լիճը լուրթ»,

Յորենի գեղեր տեսանք մենք ճամփին,
Դեղեր ոսկեզույն ու լեռնակուտակ,
Բարեկամութեան խոհերով անբիծ
Կանգնած ենք հիմա հայոց երկնի տակ 1:

Ս. Չիքովանին իր «Սևանի ճանապարհին», «Սեվանի վրա» և «Հայաստանի լեռներում» բանաստեղծութիւնների մեջ հարազատի սիրով է երգում Հայաստանը, նրա սեզ լեռները, ոսկեզոծ արտերը,

1 Սիմոն Չիքովանի, Եղբայրութեան ճամփաներով, Երեւան, 1955, էջ 8:

լեռների մեջ որպես «մատանու լույս ակ» Սևանա լիճը: Բանաստեղծին հիացմունք է պատճառում մի քանի անգամ արդեն տեսած Սևանը, որը նրա մեջ պահանջ է արթնացնում երգելու բնության այդ հրաշալիքը, օձել մազերը նրա վճիտ ջրերով:

Սևան եմ գալիս ես երրորդ անգամ,
Ձի հոգնեցնում ճամփան բնավին,
Ողջունում է մեզ լիճը դյուխական,
Որ կարծես երկնի պատան է ծավի 1:

Բանաստեղծը մտքով գրկելով փառահեղ լիճը և սիրար սուզելով նրա ջրի մեջ, ցանկանում է անվերջ երգել իր հողում մանկություն արթնացնող կապուտակ լիճը:

Իմ սիրտն եմ տալիս ջրերին մաքուր,
Ու նայում անվերջ կապուտակ լճին,
Եվ մանկությունն է դարձնում իմ հողում
Ու ծփում որպես ալիքը վճիտ:

Սա լիճ է արդյոք, թե լուսն հրաշք,
Տե՛ս, որքան ջինջ է, որքան մոլ ու բաց,
Խրոխտ կանգնել եմ ես ժայռի վրա,
Այս շքեղ լճի հմայքով հարբած 2:

Եվ «չքնաղ լճի հմայքով հարբած» բանաստեղծը պատկերավոր խոսքի միջոցով նկարագրելով

1 Ս. Չիֆովանի, Եղբայրության ճամփաներով, Երևան, 1955, էջ 8:

2 Նույն տեղում:

Սևանը, ձգտում է պատասխան տալ իր հարցին: Նա լճում տեսնում է՝

Կարծես թե ոսկե ականջողեր են
Կայծկլտում, շողում Սևանում վճիտ,
Հուզումները խոր ինձ ողողել են,
Ինչպես ջրերը՝ ափերը լճի 1:

Երբեմն էլ աշնանը արևի տակ մայիս թվացող լիճը բանաստեղծը համարում է հայոց աշխարհի աչք և ցանկանում է լողալ նրա զովացուցիչ ջրերում:

Ուզում եմ լողալ ջրերում թովիչ,
Ու դնալ ղեպի հեռուները բաց,
Այս լիճը աչքն է հայկական հողի՝
Վսեմ լեռները մեջն արտացոլած:

Սրտիս մեջ լճի ալիքը հստակ
Խայտում է ինչպես ձաղը թռչունի,
Մայիս է թվում լիճն արևի տակ,
Թեկուղ օդի մեջ շունչն է աշունի 2:

Մայիսյան պայծառությամբ ներկայացվող Սեվանա լիճը իրենուվ մարմնավորում է Սովետական Հայաստանը, որտեղ վերածնված հայ ժողովուրդը բնությունը վերափոխող ողնշունչ աշխատանքով բերքառատ այգիներ է դարձնում իր Հայրենիքի խոպան հողերը, կանաչացնում հրաշեկ լայն տա-

1 Ս. Չիֆովանի, Եղբայրության ճամփաներով, Երևան, 1955, էջ 9:

2 Նույն տեղում, էջ 10:

րաժուրվումները և անդուլ վերակառուցումով ժաղկունքի ծով՝ հավերժ մայիս կերտում հայկական լեռնաշխարհում: Այս միտքն է արտահայտել Չիբրովանին բանաստեղծության հետագա երկտողում՝ հետևյալ հարցադրմամբ.

Քայց մի՞թե իրենց սեղ լեռնաշխարհում
Հավերժ մայիս չեն հայերը կերտել և...—

որով ավելի խոր իմաստ է հաղորդել բանաստեղծության նախորդ տողերին:

«Սեզ ու խաղաղված» հայոց աշխարհը զովերգող բանաստեղծի մեջ ցանկություն է առաջ գալիս երգել նաև հայ և վրաց ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը.

Ե՛կ, սուփրան բացենք լճափին կանաչ,
Խմենք կենացը սուրբ եղբայրության,
Չքնաղ Սևանի հմայքը շիրգած՝
Ինչպե՛ս կարող եմ զնալ Վրաստան 2:

Հայ և վրաց ժողովուրդների փոխադարձ սերն ու բարեկամությունը խոր հուզականություն է եղել Ս. Չիբրովանին «Ղվարեխում» բանաստեղծության մեջ: Այստեղ հեղինակն իր ջերմ սերն է արտահայտում Հովհ. Թումանյանի նկատմամբ և միաժամանակ նշում այն փաստը, որ Ղվարեխում՝

Իլիա Ճավճավաձեի հայրենիքում, ժողովուրդը մեծ սիրով է հիշում հանճարեղ բանաստեղծին, որն իր հերթին Ճավճավաձեի հայրենիքն է սիրել կաթողին սիրով և վրաց ժողովրդին հղել անխախտ եղբայրության ու բարեկամության իր ջերմ խոսքը: Չիբրովանին հայարտության ղզացումով է լցվում, երբ մտաբերում է այն փաստը, որ երկու մեծ ղեմավորաբանաստեղծներ Հովհ. Թումանյանը և Ի. Ճավճավաձեն ղեռնս անցյալում իրենց ժողովուրդների միջև անխախտ եղբայրության կուռ հիմքեր են դրել:

Ավ՛ղ, ես չեմ լսել նրան, Հովհաննեսին խոհուն,
Երբ որ զրույց է նա արել եղբայրության մասին,
Երբ երգ է նա ձուներ սիրով Վրաստանի ողուն,
Երգել դաշինքը դարավոր Քուռի ու Արաքսի և:

Հայաստանին նվիրված բանաստեղծությունների շարքում մտահղացման ինքնատիպությունը աչքի է ընկնում Չիբրովանու «Ես զավակը չեմ Սայաթ-Նովայի» գործը: Այստեղ հեղինակը հայ և վրաց ժողովուրդների հոգեհարազատությունը արտահայտել է յուրովի. իր այդ նպատակին հեղինակը հասել է հայ հանճարեղ բանաստեղծի և իր պոեզիայի մոտիվների տարբերությունների բացահայտմամբ: Եվ չնայած Չիբրովանին «հայ չէ», ու Սայաթ-Նովայի քնարը չէ, որ նա հնչեցնում է, այնուհանդերձ

1 Ս. Չիբրովանի, Եղբայրության ճամփաներով, Երևան, 1955, էջ 10:

2 Նույն տեղում:

1 Ս. Չիբրովանի, Եղբայրության ճամփաներով, Երևան, 1955, էջ 6:

վրաց բանաստեղծին գերում է Սայաթ-Նովայի անմահ պոեզիան.

Ես զավակը չեմ Սայաթ-Նովայի,
Ձեռքս չեմ առել նրա բյամանշան,
Բայց սիրում եմ երգն իմաստուն հայի,
Որ այս աշխարհում կապրի անվախճան 1:

Սակայն որքան էլ տարբեր են երկու բանաստեղծների ստեղծագործությունների մոտիվները, այնուամենայնիվ, Չիքովանին կրել է Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը. մեծ երգչի ձայնը որպես «հորդառատ ալիքը Քոխ» ներխուժել է վրաց բանաստեղծի երգերի մեջ.

Սայաթի ձայնը նման է սրի,
Թափանցել է նա իմ երգերի մեջ 2...

Եվ ահա, «իմաստուն հայի» պոեզիայով գերված, խելքը նրա բյամանշին տված վրաց բանաստեղծը Սայաթ-Նովային իրավացիորեն դասում է աշխարհի հանճարների կողքին և պատրաստ է երգի արքայի սազով մրցել նրանց հետ.

Բայց նրա սազով վստահ կմրցեմ
Երգչիների հետ հին ու մեծանուն 3:

Հայ և վրաց ժողովուրդների հոգեհարազատու-

1 Ս. Չիֆովանի, Եղբայրության ճամփաներով, Երևան, 1955, էջ 13:

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում:

թյունը, նրանց բախտակցությունը, միմյանց նրկատմամբ սրտացավ լինելու փաստը Չիքովանին արտահայտել է հետեյալ երկտողում.

Այն սուրբ, որ մեծ Սայաթին խոցեց,
Ինձ էլ է գիպել իր բիրտ հարվածով 1:

Այստեղ Սայաթ-Նովան իրենով մարմնավորում է հայ ժողովրդի ողբերգական անցյալը, եղբայրություն, որին զոհ են գնացել հայրենիքի փրկության համար անձնազոհ մարտնչող վրաց ժողովրդի քաջարի որդիները: Բայց եթե Սայաթ-Նովայի կյանքի ողբերգական վախճանի միջոցով Չիքովանին սիմվոլացնում է երկու ժողովուրդների զլխին եկած աղետը, ապա իրեն՝ հայ հանճարեղ երգչին վրաց բանաստեղծը համարում է անզրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրության սիմվոլ և ոգեշնչված նրա օրինակով, գրում է.

Երեք լեզվով է Սայաթը երգել,
Երեք ձայնով է նա սիրտս հուզում,
Երեք ձայներն այս սրտիս մեջ պահել,
Տասնվեց ձայնով երգել եմ ուզում 2:

Եվ Չիքովանին անցնելով հայոց աշխարհի վեհ ու մշուշոտ լեռներով, տեսնելով հայ ժողովրդի սրտարացությունը, նրա պայծառ կյանքը, իր տաս-

1 Սիմոն Չիֆովանի, Եղբայրության ճամփաներով, Երևան, 1955, էջ 13:

2 Նույն տեղում, էջ 14:

ներվեց ձայներից մեկով, որ ուժ է առել Սայաթ-Նովայի երգերից, գովերգում է վերածնված Հայաստանը.

Ինչ փարթամ են ծաղկել լանջերն ամառի,
Ո՛ր են չկան այն տնակները կավի,
Բարձրացել են, ինչպես ուտերը հայի,
Կոթողներն այս, որ մեալու են հավետ 1:

Վրաց, ինչպես նաև հայ գրողները, երկու դրկից ժողովուրդների պատմական, դարավոր բարեկամությունը արտահայտել են Քոի և Արաքսի կամ Արարատի և Կաղրեկի սիմվոլիկ եղբայրության միջոցով: Ս. Զիբովանին չի ընտրել այդ վազուց արդեն ընդունված սիմվոլները. նա որպես հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամությունը մարմնավորող սիմվոլներ ընտրել է Զանգու և Իորի գետերը: Այդ ընտրությունը իմաստավորված է: Առաջին հայացքից թվում է, թե Զանգու և Իորի գետերը, որ աշխարհագրական առումով ոչնչով չեն առնչվում իրար հետ, չէին կարող հանդիսանալ երկու ազգերի եղբայրությունը մարմնավորող սիմվոլներ: Սակայն այդ միայն թվում է. եթե Զանգուն և Իորին սովետական կարգերի հաստատումից առաջ համարյա ոչ մի օգուտ չէին տալիս ժողովրդական տնտեսությանը, այժմ այդ գետերը, սովետական մարդու ստեղծագործ աշխատանքի շնորհիվ, լիո-

վին վերափոխվել են և մասնակից դարձել կոմունիզմի լայնածավալ շինարարությանը: Ինչ դեր որ կատարում է Իորին Սովետական Վրաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացման համար, նույնը կատարում է Զանգուն Սովետական Հայաստանում: Այս հանգամանքն է նկատի ունեցել Զիբովանին, որ ցանկանալով երգել հայ և վրաց ժողովուրդների նոր որակ ստացած բարեկամությունը, որպես սիմվոլ ընտրել է Զանգու և Իորի գետերի մտերմությունը. այդ է նկատի ունեցել բանաստեղծը, երբ գրել է.

Շոգ է այտեղ... Հովը լսել, չի շրշում,
Զանգուն անզուսպ զարկում է շեկ ժայռերին,
Այստեղ կանգնած Իորս գետն եմ հիշում,
Նույնն է, նույնն է նրանց երգը անլոին:

Հուզված կանգնել ու նայում եմ ես գետին
Ու ժայռերին, որ այդիններ են դարձել,
Նայում եմ ես Արարատի գմբեթին,
Որ վշտի տակ սպիտակել է կարծես 1:

Վշտից ճերմակած Արարատ լեռը իրենով խորհրդանշում է արտասահմանում ապրող հայությունը, որի կյանքի պատկերմանը թե՛ արտասահմանում և թե՛ Սովետական Հայաստանում Զիբովանին անդրադառնում է «Բեյրութից եկած մեղ-

1 Սիմոն Զիբովանի, Եղբայրության ճամփաներով, Երևան, 1955, էջ 15:

1 Ս. Զիբովանի, Եղբայրության ճամփաներով, Երևան, 1955, էջ 15:

վարույծը» և «Վերադարձ» բանաստեղծություններում: Բեյրութցի ծերուկը, որի մեջ հեղինակը մարմնավորել է հայրենադարձ հայությունը, «փախել է դառն վշտից ու սովից» և փրկություն գտել «հայրենի կանաչ ափերում», որտեղ մեղուները «ծաղկունքի ծովից լոկ քաղցրություն են նրա տուն բերում»: Գեղեցիկ ու խորիմաստ բանաստեղծական պատկերի մեջ մարմնավորելով հայության հայրենադարձության փաստը և վշտին ու ցավին հրաժեշտ տված հայրենադարձ ծերունուն նմանեցնելով հայ ժողովրդի սիմվոլը հանդիսացող Արարատ լեռանը, վրաց բանաստեղծը գրում է.

Իջնում էր մութը, ու թվում էր ինձ,
Թե ինչ-որ բան է փոխվում աշխարհում,
Թե Արաքս գետի այն մյուս ափից
Արարատ լեռն է տուն վերադառնում:

Թե նրա առաջ լեռները բուր
Ամպ-գլխարկներն են հարգանքով հանում,
Թթենիները խշշում մեղմօրոր
Ու նրա առաջ ճամփա են բանում:

Թե նրա հանդիպ լուսեր են հառնում,
Ու բարդիներն են ցնծում երգերով,
Եվ Արարատը իր տունն է դառնում
Այս հայ ծերունու ոտնահետքերով 1:

Պատկերելով Սովետական Հայաստանում իր

1 Սիմոն Զիֆովանի, Եղբայրության ճամփաներով, 1955, էջ 20:

երջանիկ կյանքը կերտող հայրենադարձ հայի առօրյան, Ս. Զիֆովանին ընդգծում է նաև այն փաստը, որ ծեր մեղվարույծի խաղաղ կյանքը հանգիստ չի տալիս Արաքսի այն ափին դավող «նենգամիտ շարին».

Մինչդեռ Արաքսի այն մյուս ափին
Նենգամիտը շար սերմեր է ցանում,
Պղծում ծաղկունքը Մասիսի կրճերին
Եվ դուլարն իրեն դրոշ ծածանում:

Տապան է փնտրում— ոչ, ուզում է նա
Մեր մեղվարույծի տունը խուզարկել,
Եվ կարծում է թե մշուշը մոայլ
Ի վիճակի է ոճիրն իր ծածկել 1:

Սակայն մեղվարույծը, որպես խաղաղությունների զինվոր, հավատում է աշխարհի բարի կամքի տեր մարդկանց հաղթանակին, վստահ է, որ դավադիր թշնամին այլևս անկարող է վերադարձնել տխուր և տառապանքներով լի անցյալը, իր հայրենանվեր աշխատանքով բազմապատկում է սովետական հայրենիքի հարստությունը.

Բայց մեղվարույծն իր փեթակների մեջ,
Շրջում է հանգիստ, շրջում է վստահ,
Ոսկե խորձեր է կապում նա անվերջ
Ու լսում Զանգվի երգերը հստակ 2:

1 Սիմոն Զիֆովանի. Եղբայրության ճամփաներով, 1955, էջ 17—18:

2 Նույն տեղում, էջ 18:

«Նապանին» և «Ֆերմայում» բանաստեղծություններում Ս. Չիքովանին խոր հուզականություն բերող գովերգել է Հայաստանի շքնաղ բնության գեղածիծաղ գրկում իր ազատությունը վայելող հրջանիկ ու ծրաջան հայուհուն, որն իր անձնվեր աշխատանքով բերքի առատություն է ստեղծում երկրում և սիրով է լցված եղբայրական վրաց ժողովրդի նկատմամբ:

Թեմատիկ առումով բազմադան է նաև Իոսեր Նոնեշվիլու Հայաստանին նվիրված բանաստեղծությունների շարքը: Նոնեշվիլին, լինելով Հայաստանում և ուսումնասիրելով հայ ժողովրդի շարքաշ, բայց հերոսական անցյալը և միաժամանակ տեսնելով ներկայիս Հայաստանը, որի ժողովուրդը ոգեշնչված կերտում է իր պայծառ ապագան, խանդավառությամբ է երգում դարեր շարունակ բախտակից հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամությունը, հայ ժողովրդին և Հայաստանի գեղեցիկ ու արևավառ բնությունը:

Ժողովուրդների բարեկամության թեմայով գրված բանաստեղծությունների շարքում իրենց ինքնատիպությամբ և գաղափարի բանաստեղծական մարմնավորմամբ աչքի են ընկնում Նոնեշվիլու «Օջախ, դրոշ, ճշմարտություն» և «Երևի ինքն էլ հավատար» բանաստեղծությունները: Սրանցից առաջինում, օջախ, դրոշ, ճշմարտություն բառերի միջոցով, որոնք ինչպես հայերենում, այնպես էլ

վրաց լեզվի մեջ նույն նշանակությունն ունեն, հեղինակն արտահայտել է հայ և վրաց ժողովուրդների հոգեհարազատությունը, նրանց սերտ համագործակցությունը և անկաշառ եղբայրությունը, եղբայրություն, որ անխախտ է եղել և դարեր շարունակ դիմացել բազմաթիվ փորձությունների:

Երեք սրբազան բառերը այս հին
Մեր միասնության գրահն են կոել,
եվ միասնության այդ կուռ գրահին
Ոսոխներն իրենց թրերն են փշրել¹:

Ի. Նոնեշվիլին, հիմք ընդունելով XI դարի վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովելու միջոցով մեզ հասած ավանդությունը Հաոսի և Քարթլոսի մասին, ըստ որի հայ ժողովրդի նախահայր Հաոսը և վրաց ժողովրդի նախահայր Քարթլոսը եղբայրներ են եղել, և որ այդ ժողովուրդները հնագույն ժամանակներում խոսել են հայերեն, գրել է «Երևի ինքն էլ հավատար» բանաստեղծությունը: Հեղինակը հաջողությամբ օգտագործելով Հաոս և Քարթլոս եղբայրների ավանդությունը, այն միտքն է հայտնում, թե վրաց պատմիչը, դժգոհ իր ապրած տխուր ժամանակաշրջանից, ստեղծել է այդ հիանալի հեքիաթը, որով ցանկացել է օգնել կրկու դրկից ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդմանը:

Նա վրացու լավ սիրելի հային,
Եղբայրությունն է տեղացել նրանց

¹ Իոսեր Նոնեշվիլի, Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 4:

Եվ ավանդել է այս հեքիաթը հին,
Որպես թանկագին մտերմության դանձ:

Աչքն ազատության վառ լուսաբացին,
Նա հորինել է այս հեքիաթն անմահ,
Որ բռնության դեմ հայն ու վրացին
Բարձրացնեն ինչպես արդարության ջահ¹:

Եվ բանաստեղծը տեսնելով, որ վրաց պատմիչի երազանքը հայ և վրաց ժողովուրդների եղբայրական փոխհարաբերությունների մասին իրականություն է դարձել, մի բան է տեսնում.

Ինձ գիրկն է առել Երևանը պերճ,
Դեմս նստել է Մասիսն ալեհեր,
Եվ հոգուս խորքում վառվում է մի տենչ.
— Ա՛խ, պատմարանն այն կենդանի լինեք,

Գեթ մի ակնթարթ իմ դիմաց կանգներ,
Իր շուրջը նայեր ու խորունկ ժպտար,
Մեր եղբայրական դաշինքը տեսներ
Եվ իր հեքիաթին ինքն էլ հավատար²:

Հայ ժողովրդի դառն անցյալը և ներկայիս ուրախ կյանքն է իր արտացոլումը գտել «Վեճ Ալեքսանդր Երևանի ձավձավաձեի հետ Գոգչա կամ Սևանա լճի ափին» բանաստեղծության մեջ: Ընտրելով վեճի ձևը, Նոնեշվիլին կարողացել է գտնել բանաստեղծական մի այնպիսի հնարանք, որը նպատակա-

հարմար է երկու իրարամերժ հասարակարգերի օրոք հայ ժողովրդի գոյավիճակի հսկայական տարբերությունները ցույց տալու համար: Հայկական գեղատեսիլ լճի գեղեցկությունները, նրա ափերին ափրող ուրախ եռուզեռը պատկերելու միջոցով բանաստեղծին հաջողվել է վերարտադրել անցյալում օտարի լծի տակ կեղեքվող, իսկ այժմ իր երջանիկ կյանքը կերտող հայ ժողովրդին.

Ամպերի հետ անցան այն օրերը մթին,
Եվ այսօր քարն անգամ ժպտ ունի շրթին¹:

Գեղեցիկ ու հուզիչ է «Կատարված երազ» բանաստեղծությունը, որտեղ Նոնեշվիլին, դիմելով հայրենի հողի կարոտը սրտին, դարեր շարունակ օտարության մեջ տառապող հայությանը, ասում է.

Երազել եք դուք ցրտին ու տապին՝
Սեփական գյուղում ճրագ ունենալ,
Օջախ ունենալ Արաղի ափին
Եվ օջախի մեջ կրակ ունենալ:
Հայոց հողն էիք դուք տեսնում անվերջ,
Հայոց ծաղկունքի բույրն էիք տեսնում²:

Եվ ահա կատարվել է հայության դարավոր իղձը. պանդուխտ հայը հայրենիք է վերադարձել: Բանաստեղծը այլարանական պատկերի միջոցով

1 Իսուբ Նոնեշվիլի, Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 14:

2 Նույն տեղում, էջ 16:

1 Իսուբ Նոնեշվիլի, Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 10:

2 Նույն տեղում, էջ 5:

տալիս է արդեն հայրենիք վերադարձած և նոր,
ուրախ կյանքի տեր դարձած հային.

Մասսի դեմ-դիմաց, վճիտ երկերում,
Կոռնկն էր թռում ազատ ու անհոգ,
Նա բույն է շինել հինավուրց բարդուն
Եվ ձագ է հանել բնի մեջ նորոգ:
Նա չի անջատվում էլ իր երամից
Եվ էլ չի չլում նա Հայաստանից 2:

Հայ ժողովրդի ձգտումը դեպի լույսն ու գիտու-
թյունը, դարերի ընթացքում ստեղծված հայ կուլ-
տուրայի գոհարները արհամալիրքներից ու բարբա-
րոսություններից փրկելու նրա պայքարն ի-
րենց բանաստեղծական արտահայտությունն են գր-
տել նոնեշվիլու «Վարպետներն այսպես հա՛նել
են իրար» և «Մատենադարանում» բանաստեղծու-
թյունների մեջ, որոնցից վերջինում, բացի վերո-
հիշյալից, իր արտացոլումն է գտել նաև հայ և ռուս
ժողովուրդների բարեկամությունը: Հեղինակը նը-
շում է, որ երբ ոսոխը սպառնացել է բնաջնջել հայ
ժողովրդին ու նրա պատմությունը, մի ռուս զինվոր
օգնության ձեռք է մեկնել և փրկել հայ պատմա-
գրության գոհարներից մեկը.

...Ու երբ ոտխն արդեն սպառնում էր՝ իսպառ
Բնաջնջել հարուստ մեր պատմությունն ու մեզ,

1 Իսսեր-Նոնեշվիլի, Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 6:

Մի ռուս զինվոր ձեռքն իր պարզեց եղբայրաբար
Եվ հավիտյան փրկեց այս գիրքը մեծ 1:

Ռուս զինվորի եղբայրական օգնությունն պատ-
մական փաստի միջոցով հեղինակը սիմվոլացրել
է ռուս մեծ ժողովրդի անդնահատելի օգնությունը՝
հայ ժողովրդին աղքատյին բնաջնջումից ազատագրե-
լու գործում:

«Օրհնվի» բանաստեղծության մեջ նոնեշվիլին
դրսեւորել է ռուս ժողովրդի, նրա լեզվի և կուլտու-
րայի հսկայական դերը անցյալում իրավազուրկ,
ներկայումս իրավահավասար սոցիալիստական
ազգերին համախմբելու, նրանց դեպի լուսավոր
գալիքը տանելու գործում: Երջագայելով Հայաս-
տանում՝ նոնեշվիլին իր բարեկամների հետ խոսում
է ռուսերեն: Այդ հստիգամանքը միտք է հղացնում
բանաստեղծի մեջ գովերգելու ռուսաց լեզուն, մի
լեզու, որը հազորդակցության միջոց է դարձել ոչ
միայն աշխարհագրական առումով իրարից հեռու
գտնվող ազգերի համար, այլ նույնիսկ այնպիսի
գարավոր հարևանների, կողք-կողքի ապրող ժողո-
վուրդների համար, ինչպիսիք են հայերը և վրա-
ցիները: Բանաստեղծը ռուսերենը իրավացիորեն
համարելով եղբայրության լեզու, ընդգծում է նաև
այն փաստը, որ ռուս մեծ ազգի հարուստ լեզուն
ինչպես մյուս ժողովուրդներին, այնպես էլ հայ և
վրաց ժողովուրդներին ծառայել և ծառայում է որ-

1 Իսսեր-Նոնեշվիլի, Հայաստանում, 1955, էջ 18

պես համաշխարհային կուլտուրայի հետ ծանոթանալու և դրանով իսկ ավելի զարգանալու, ավելի շրջահայաց դառնալու հզոր միջոց:

Քարմ, հիշողության մեջ մնացող պատկերներն-
րով զրված «Բալլադ աղբյուրների մասին» և «Սահ-
մանապահ» բանաստեղծությունների թեմաները
թեև ժամանակակից պոեզիայի համար նորություն
չեն, սակայն դրանք լուծված են յուրահատուկ ձե-
վով: Լիրիկական ջերմությամբ է զրված բալլադը.
բանաստեղծին ոգեշնչել են Զանգվի փիին կառուց-
ված աղբյուր-հուշարձանները՝ նվիրված Զոյա Կոս-
մոգեմյանսկայային, Նելսոն Ստեփանյանին, Օլեգ
Կոչևոյին, Սերգեյ Օհանյանին, Ալեքսանդր Չեկա-
լինին և մյուս հերոսների պայծառ հիշատակին:
Այստեղ Նոնեշվիլին բանաստեղծական գեղեցիկ
պատկերների միջոցով ընդգծել է հայրենիքի հա-
մար զոհված հերոսների անմահության գաղա-
փարը.

Զհաջողվեց թշնամուն
հլել կյանքը ձեր անցին...
Աղբյուրների եք դարձել դուք
Հիմա Զանգվի եղերքին:
Դուք ջինջ երգեր եք հյուսում
Ժողովրդի սրտի մեջ,
Կարկաչում եք ու հոսում
Ու խոսում եք դուք անվերջ 1:

1 Իսսեր Նոնեշվիլի, Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ
80-81:

Ավելի ինքնատիպ է «Սահմանապահ» բանաս-
տեղծությունը: Գովերգելով «երկու տարբեր աշ-
խարհի, երկու դարի արանքից» հոսող Արազ գետի
ափին կանգնած սահմանապահի անգնահատելի
դերը սովետական հայրենիքի սահմանը, մասնա-
վորապես, Հայաստանի սահմանագծի հետ նաև
Վրաստանը պաշտպանելու գործում, հեղինակը
կտրուկ փոխում է բանաստեղծության զարգացման
ընթացքը և հուզաթաթալ նկարագրում է Հայաս-
տանը և Վրաստանը իրար միացնող, միմյանց
փարված սպիտակ լեռնապարերը.

Այսպես գնում են, փարվում,
Գզվում սիրով մի խորին
Հայոց լեռները հեռվում՝
Վրաստանի լեռներին:

Հեռվում լեռներն են ժպտում
Գազաթներով ձյունաշող,
Նրանք իրար են կապում
Երկու երկիր, երկու հող 1...

Հենց այստեղ էլ դրսևորվում է թեմային յուրա-
տեսակ լուծում տալու հեղինակի կարողությունը:
Սահմանապահը առայժմ թողնվում է երկրորդ
պլանի վրա և հանդես է գալիս, եթե կարելի է այս-
պես ասել, զլխավոր գործող անձը, որը տվյալ
գեպքում Հայաստանի և Վրաստանի սահմանագիծ

1 Իսսեր Նոնեշվիլի, Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 41:

բնաշխարհների միջոցով սիմվոլիզացվող հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամությունն է, բարեկամությունն, որը սակայն խիստ տարբերվում է երկու ազգերի միջև գոյություն ունեցող պատմական անցյալի հղբայրական փոխհարաբերություններից: Դասակարգային և անդասակարգային հասարակությունների օրոք գոյություն ունեցող ժողովուրդների բարեկամության որակական այդ տարբերության ճիշտ տեսակետը նոնեշվիլին մարմնավորել է հետևյալ տողերում.

Սական հնում, ընկերների,
Հնում լեռներն այդ անկ
Հայաստանի հողերն են
Վրաստանից բաժանել¹:

Եվ եթե նախկինում իրար փարված ձյունածածկ լեռները «սահման են հղել երկու հողի արանքում», ապա՝

Հիմա, երբ այս օրերում
Մենք ծաղկել ենք անարգել,
Եվ մեր ծաղկած հողերում
Եղբայրությունն է ծաղկել,

Երբ շկա ու չի լինի
Ոչ մի սահման մեր կյանքում,
Մեր սրտերի, խոհերի,
Մեր հողերի արանքում²,

¹ Իսսեր նոնեշվիլի. Հայաստանում, էջ 41:

² Նույն տեղում, էջ 42:

սահմանապահ հանդես է գալիս արդեն ոչ որպես երկու դրկից ժողովուրդների սահմանադատող անցանկալի օղակ, այլ արտաքին թշնամու ոտնձգություններից, որին հանգիստ չի տալիս հայ և վրաց ժողովուրդների եղբայրության ուժը, ստեղծված կուռ բարեկամության անհողդողդ պաշտպան:

Գեղեցիկ, էմոցիոնալ գործ է «Հոկտեմբերի սկիզբն էր դեռ» բանաստեղծությունը, որտեղ տրված է մի հուզիչ պատկեր Հայաստանի Հոկտեմբերյանի շրջանի կուլտնտեսային առօրյալից: Հեղինակը խաղողի այգում շրջելիս հանկարծ փարթամ վազերի միջից լսում է վրացական երգի հնչյուններ: Երբ նա ամբողջովին հետաքրքրություն դարձած դիտում է շուրջը, տեսնում է.

Հայն ու վրացին այգու մեջ զով
Իրար սիրով գրկում կին,
Հրճվում էին իրար գործով
Եվ իրար հետ երգում էին...

Գրկում էին նրանք իրար,
Իրար նայում հպարտ ու վես,
Եվ հնչում էր երգը նրանց՝
Եղբայրական երգումի պես¹:

Պարզվում է, որ նատաներից կուլտնտեսականները հյուր են եկել իրենց մրցակից հայ կուլտնտես-

¹ Իսսեր նոնեշվիլի, Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 28—29:

սականների մոտ: Բարեկամ ժողովուրդների փոխադարձ սերը և հոգեհարազատությունը հեղինակը մարմնավորել է բանաստեղծական հուզիչ ու գեղեցիկ պատկերի մեջ.

Ալիքվում էր երգը վետ-վետ,
Փարվում նազող այգիներին,
Համբուրվում էր սիրով խորին
Հայաստանի վազերի հետ
Վրաստանի Ռթածիթեին¹:

Նոնեշվիլու Հայաստանին նվիրված բանաստեղծությունների շարքը եզրափակվում է «Երգ եղբայրություն» ոգեշունչ բանաստեղծությամբ, որը ասես հանրագումարում է հեղինակի մինչ այդ արտահայտած խոհերն ու հույզերը, վերջակետ է դրնում առանձին-առանձին գործերից կազմված, սակայն մի ընդհանուր, եղբայրություն լեյտամտիվով միացած ստեղծագործություններին:

Հայաստանին և հայ ժողովրդին, երկու դրկից ազգությունների փոխհարաբերություններին են նվիրված Շ. Ափխաիձեի «Հայաստանին», Մ. Մրելիշվիլու «Հյուրերն ու տանտերերը», Ա. Աղամիալի «Հայուհու տնտրում», «Բաշինջաղյանի նկարի առաջ», Ն. Նադիրաձեի «Հայուհուն», Կ. Բորոխիձեի «Մեր Թրիխսին», Զանգուլաշվիլու Հայաստանին նվիրված բանաստեղծությունների շարքը:

Երկու հոգեհարազատ ազգերի բարեկամությունը երգելու համար թարմաշունչ, նախատիպը շունեցող պատկերներ է ընտրել բանաստեղծուհի Մ. Մրելիշվիլին. վրացուհու մոտ օտարերկրյա հյուրերի պատվին խնջույք է կազմակերպված, որին մասնակցում է Երևանից հյուր եկած հայուհին և իր ոգեշունչ պարով զարգարում այդ ուրախությունը: Օտարերկրացիները հայուհուն ընդունում են տանտիրոջ տեղ: Բանաստեղծուհին դիմելով հայուհուն, ասում է.

Զեի՛ն սխալվում, տանտեր էիք մենք հավասարապես.
Կանգնած հեռավոր հյուրերի դիմաց՝ մենք զգում էինք՝
Որ մեր թիկունքում կա երկիր մի մեծ, մի ձույլ հայրենիք,
Որ հզոր մի տան զավակներ ենք մենք՝ թե դու և թե ես¹:

Ն. Նադիրաձեն «Հայուհուն» բանաստեղծության մեջ սրտահույզ տողեր է նվիրաբերում Թրիխսիում ծնված ու մեծացած հայ աղջկան, որը շնայած չի տեսել նաիրյան երկրի արևը կենարար, բայց այնուամենայնիվ աճել ու հասակ է առել ազատության մեջ, քանի որ Վրաստանի երկինքն էլ է զարդարված նույն արևով ու աստղերով:

Հետո, ի՞նչ կա որ... մեր սուրբ երկինքն էլ
Պճնված է նույն արև, աստղերով:

¹ Իսսեր Նոնեշվիլի, Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 29:

¹ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1953, № 8, էջ 130:

Տիգրան Արշամի Կարապետյան

Վրաց գրական միտքը Հայաստանի և
հայերի մասին

Խմբագիր՝ Մ. Ս. Չավարյան
Հրատ. խմբագիր՝ Հ. Հ. Այվազյան
Նկարիչ՝ Հ. Մուրադյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ան. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Օն. Փանիկյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ի. Բրուտյան

116-1968

ՎՖ 06521

Պատվեր 305

Տիրում 5000

Հանձնված է արտադրության 20/1 1962 թ.:

Մտորագրված է տպագրության 3/11 1962 թ.:

Թուղթը՝ $70 \times 92^{1/32}$, տպ. 5,12 մամ. = 6,0 պլամ. մամ.,

հրատ. 5,4 մամ.:

Գինը 32 կոպ.:

Հայկական ՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատա-
րակչությունների և Պոլիգրաֆ արդյունաբերության
գլխավոր վարչության № 6 տպարան, Երևան,
Թու.մանյան փողոց № 51: